

"בתי דין עירוניים לשיפוט מפיקעי שערים וספסרים" הוקמו על ידי שלטונות המנדט במהלך מלחמת העולם השנייה מתוך תפיסה רחבה בנוגע לייעוד מערכת המשפט, כמערכת שתכליתה לא רק להשליט חוק וסדר ולפתור מחלוקות בחברה, אלא גם להטמיע ערכי מוסר ונורמות התנהגות. בתי הדין נסגרו עם סיום מלחמת העולם והוקמו מחדש במהלך מלחמת העצמאות ובראשית קיומה של מדינת ישראל, והתקיימו עד לשנת 1959. זה היה מוסד ייחודי שבו היו נציגי ציבור השופטים, אולם אף על פי שניתנה להם סמכות ענישה נרחבת נגד עבריינים שהפרו את חוקי הפיקוח על המסחר נכשלו בתי הדין במשימת מיגור השוק השחור. מאמר זה בוחן את התפתחות בתי הדין ואת השאלה מדוע לא מימשו את ייעודם.

מבוא

החל מראשית מלחמת העולם השנייה ועד לסוף שנות החמישים הוטלו הגבלות רבות על המסחר החופשי ואלו הביאו לפריחתו של שוק שחור רחב היקף במגוון מוצרים.¹ שוק שחור נוצר במקומות שונים ובתקופות שונות שבהן הוטלו הגבלות על חופש המסחר, היקפו ומחירי המוצרים, וניתן לראות את השוק השחור כפעילות כלכלית שמתקיימת באופן לא חוקי ועוקפת את חוקי המסחר במדינה מסוימת או את חוקי הסחר הבינלאומיים. השוק השחור היה תופעה עולמית שהגיעה במאה ה-20 לשיאה בזמן מלחמות או לאחריהן, ובדרך כלל ראו הרשויות בשוק השחור תופעה שמערערת את יציבות המחירים, מגבירה את המחסור ועלולה להוביל את החברה לקריסה כלכלית בשעת חירום, וכן ביטוי לפורקן חישוקי השלטון ולאיי סדר.² כך טען אחד מהפקידים הבכירים במאבק בשוק השחור כשניסה להסביר את התופעה לציבור: "השוק השחור במוכן הרחב קיים במקום שחורים סדרי קיצוב מועילים. הוא מתפתח כתוצאה ממלחמה, או מהפיכה, כשאינן שלטון, או כשהשלטון אינו מצליח להשתלט

* היסטוריון ומדריך אקדמי במכללה לפיקוד ומטה.

1 על הסיבות לקיומו של שוק שחור ראו נחום גרוס **מבוא לכלכלה** 54-58 (1994); ראו גם JOHN

KENNETH GALBRAITH, A THEORY OF PRICE CONTROL 10-12 (1952).

2 השוק השחור פרח באנגליה בשתי מלחמות העולם, בארה"ב בזמן מלחמת העולם השנייה ובימי מלחמת קוריאה, בגרמניה וביפן במלחמת העולם השנייה ולאחריה, בברז"מ במשך מרבית שנות המשטר הקומוניסטי, ובמטרים רבים אחרים. בדרך כלל השוק השחור נתפס כתופעה שלילית. לניתוח כלכלי המציג צדדים חיוביים להתפתחות שוק שחור בכלכלה המבוססת על מסחר חליפין, ובעיקר ככלי המייעל את הפצת המצרכים ומספק מענה משוכלל יחסית לביקוש ולהיצע, כבשוק חופשי, ראו Karen Smith Conway, *Is There A Bright Side To A Black Market For Inkind Transfers?*, 57 SOUTHERN ECONOMIC JOURNAL 656 (1991).

על ענייני המשק ולהסדירם... שוק שחור זה יכול להתנהל בפרהסיה, ואז הוא נקרא 'שוק חופשי'. אם עליו להסתתר בפני איסורים של הממשלה, כגון על הפקעת מחירים, הוא יורד למחתרת, אבל תמיד אופייני לו העדר משטר קיצוב, והעדר שליטה על תנועת הסחורות".³ גם בארץ ישראל, ממשלת המנדט הבריטי הנהיגה מדיניות פיקוח כלכלי לשעת חירום כבר בחודש אוגוסט 1939 וזו הלכה והחמירה במרוצת מלחמת העולם השנייה, וכתוצאה מכך פרח בארץ ישראל שוק שחור בהיקף רחב ביותר. המסחר בשוק השחור התקיים בענפים שונים שבהם הוטלו הגבלות, ובהדרגה הקיף את מרבית תחומי המסחר במשק. בשוק השחור נסחרו מוצרים שיוצרו במשקים חקלאיים כמו ביצים ועופות או חלב ומוצריו, בצד מוצרים מיובאים כמו סוכר ואורז; בקר ובשר בצד חומרי גלם לבנייה. מחמת ההבדלים בין הענפים השונים התפתחה דינמיקה שונה לשוק השחור בכל אחד מהם. למשל, בענפים שבהם מקורות הסחורה היו משקים חקלאיים, השיווק בין החקלאי לצרכנים היה מוקד הספסרות, ולעומתם במוצרים שיובאו לארץ היו היבואנים או סוחרים אחרים שהביאו מצרכים מהנמל המקור לספסרות. הפעילות בשוק השחור לא אפיינה קבוצה חברתית מסוימת, אלא הייתה נפוצה בכל שכבות החברה ובמגזרים שונים.⁴

במהלך מלחמת העולם השנייה נקט השלטון צעדים שונים נגד השוק השחור ובהם חקיקה מיוחדת, שיפוט, ענישה ותעמולה. מדיניות זו נמשכה כמעט שני עשורים, למרות שינויי המשטר והחברה בארץ ישראל. במסגרת צעדים אלו הוקמו בשנת 1942 "בתי דין עירוניים לשיפוט מפיקעי שערים וספסרים".⁵ זו הייתה מסגרת שיפוטית יוצאת דופן, בעלת סמכויות נרחבות של ענישה, שבה נשפטו עבריינים על חוקי הפיקוח הכלכלי על ידי נציגי ציבור, כלומר שופטים לא מקצועיים. בתי הדין הללו נסגרו ונפתחו מחדש פעמים מספר גם לאחר הקמת מדינת ישראל ופעלו במסגרות חוקיות שונות עד לסוף שנות החמישים. הסיבה המרכזית לקיומם של בתי הדין הללו הייתה הרצון לצמצם את השוק השחור שפגע באמון הציבור בחוק ובסדר הציבורי, וכרסם בסמכות השלטון בזמן משבר. לכן אף על פי שמשפטי עבירות ספסרות התקיימו כל התקופה במערכת המשפט הרגילה (בעיקר בבתי משפט השלום) הוקמו בנוסף להם גם בתי הדין המיוחדים כדי לרתום את הציבור באמצעות נציגיו, ומכיוון שהיגיון זה נותר גם לאחר סיום המנדט, נותרו בתי הדין הללו על כנם גם לאחר שהוקמה מערכת משפט עצמאית ישראלית. מרגע שהוקם מוסד זה נתלו בו ציפיות שונות: לגיוס הציבור נגד השוק השחור, לצמצום המסחר הלא חוקי, ואף להיותו ראשיתה של מערכת משפטית עצמאית. אולם הציפיות נכזבו: המסחר בשוק השחור נמשך, בתי הדין הללו לא פעלו באופן יוצא דופן בהשוואה לבתי המשפט הרגילים, ולא צמחה מתוכם מערכת משפט עצמאית. למרות כל זאת, בתי הדין לספסרות היו תופעה מעניינת

3 על נאומו ברדיו של ד"ר יעקב פיקר, סגן מנהל אגף המזון במשרד המסחר והתעשייה מיום 28.6.1950, ראו יורם וייס פיקוח על המחירים בישראל 1939-1963 76 (עבודת גמר לתואר שני, האוניברסיטה העברית 1964).

4 נמרוד הגלעדי השוק השחור והתגבשותה של החברה הישראלית: ממלה"ע II ועד לימי הצנע (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית 2011); ראו גם Guy Seidman, *Unexceptional for Once: Austerity and Food Rationing in Israel, 1939-1959*, 18 SOUTHERN CALIFORNIA INTERDISCIPLINARY LAW JOURNAL 95 (2008).

5 Municipal Anti-Profiteering Tribunals.

למדי, ומתוך עיון בהתפתחותם ניתן ללמוד רבות על החברה הישראלית בעיתות חירום ובשנים מעצבות בשלהי שלטון המנדט הבריטי ובשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. מטרת מאמר זה לבחון תופעה שלא נחקרה עד כה, להציג את בתי הדין הללו והמטרה שלשמה הוקמו, ולבחון את מידת הצלחתם לאור הציפיות שנתלו בהם. לשם כך יציג המאמר את בתי הדין בשלוש התקופות שבהן פעלו: בזמן מלחמת העולם השנייה תחת שלטון המנדט הבריטי, בתקופת מלחמת העצמאות, מפרוץ האלימות בדצמבר 1947 ועד לסיום המלחמה בשנת 1949, ובתקופה שלאחר פרסום תוכנית הצנע, באפריל 1949. המאמר ינתח את הגורמים להקמת בתי הדין, הרכבם המיוחד, כיצד פעלו, בעיות שהתעוררו וביקורת שהופנתה כלפיהם, השינויים שחלו בבתי הדין, וידון במשמעויות העולות מכך.

א. בתי הדין לספרות בתקופת המנדט

1. הקמת בתי דין מיוחדים לשיפוט ספרים

במלחמת העולם השנייה הלך והורע מצב אספקת מצרכים חיוניים רבים, משתי סיבות מרכזיות: האחת הייתה צמצום בייצור לשוק האזרחי והפניית משאבים רבים לייצור מלחמתי ולאספקת צורכי הצבא; האחרת הייתה הפגיעה בנתיבי השיט ובדרכי הובלת הסחורה שפגעה מאוד ביבוא הימי. החל מקיץ 1940, וביתר שאת מקיץ 1941 ועד לשנת 1944, נותקו מרבית מקורות האספקה הימית לארץ ישראל וכמעט שלא ניתן היה לייבא מזון לארץ ישראל. כתוצאה מכך, התקופה שבין 1941 ל-1944 הייתה תקופת השפל העמוק ביותר מבחינת אספקת המזון לאוכלוסייה.⁶

המאבק בעבריינות השוק השחור בתקופת מלחמת העולם השנייה בארץ ישראל התבסס על כמה מרכיבים מרכזיים: א. חקיקה נגד ספרות; ב. פיקוח ותפיסת העבריינים; ג. שיפוט וענישה; ד. תעמולה. לחקיקה נגד ספרים היו תקנות וחוקים רבים שעודכנו במהלך המלחמה. החוקים סיפקו כלים משפטיים לפעולה נגד השוק השחור ובין השאר קבעו כי למעט הצרכנים כל אדם העוסק במסחר זקוק לרישיון, אסור לו לסרב למכור או למכור במחיר המותר למוכר יותר מ"רווח הוגן" וקבעו את הענישה המרבית על ספרות.⁷ פעולות הפיקוח הצריכו מערכת בירוקרטית ענפה מאוד ואלפי פקידים ופקחים בעלי סמכות שיטור שיצאו לשווקים לבדיקות וביקורות, ובמהלך המלחמה הוקמו שני המשרדים החשובים שאכפו את החוקים נגד ספרות, משרד המפקח על המזון ומשרד המפקח על המחירים.⁸ לאחר שנתפסו

6 E.M.H. LLOYD, FOOD AND INFLATION IN THE MIDDLE EAST 1940-1945, 72-73 (1956); ראו גם נחום גרוס ויעקב מצר "ארץ ישראל במלחמת העולם השנייה: היבטים כלכליים" נחום גרוס לא על הרוח לברדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל בעת החדשה 300 (2000).

7 תקנות ההגנה (מניעת רווחים מופקעים), 1942, ע"ר תוס' 2, 1186. התקנות עודכנו שוב בספטמבר 1944, ועיקרן החמרת הענישה המרבית לספרים לקנס מרבי של 2,500 לירות ומאסר עד חמש שנים. ראו תקנות ההגנה (מניעת רווחים מופקעים), 1944, ע"ר תוס' 2, 1359; ארכיון המדינה (להלן: א"מ) מ-4815/12.

8 המפקח על המזון – The Food Controller, המפקח על המחירים – The Price Controller. ראו דוח המשרד לפיקוח על המזון (4.8.1942) ע"ר 1942; ראו גם מכתב מפיינברג, המפקח

הספסרים על ידי פקחים ממשלתיים או עירוניים, נשפטו העבריינים בפני שופט שלום בריטי על פי הליך השיפוט הפלילי הרגיל, כלומר המשפט נוהל על ידי שופט, התביעה הציגה את טענותיה ולנאשם הייתה הזכות לייצוג באמצעות עורך דין.⁹ עם הקמת בתי הדין לספרות התווסף למערכת זו מוסד חדש לשיפוט ספסרים – "בתי הדין העירוניים לשיפוט ספסרים". בסוף שנת 1941, כאשר חזית מלחמת העולם השנייה הלכה והתקרבה לארץ ישראל, קיבל הטיפול בכלכלת המלחמה עדיפות עליונה והמאבק בשוק השחור התגבר. נציגים שונים של תושבי הארץ, ובהם הסוכנות היהודית, הוועד הלאומי, לשכות המסחר הערביות וראשי הרשויות המקומיות פנו לנציב העליון בדרישה לפעולה חריפה למניעת הספרות.¹⁰ לטענתם נדרשה תשומת לב מיוחדת למצב השכבות העניות באוכלוסייה, שבעקבות עליית המחירים התקשו לרכוש מצרכים בסיסיים והיו נתונים לסכנת קיום. הנציגים השונים ביקרו בחריפות את השלטון ואת מערכת המשפט, שלא הענישה ספסרים בחומרה.¹¹ הנציב העליון כתב בתזכיר סודי לשר המושבות כי בית המשפט הרגיל הוכח ככלי לא יעיל מספיק בטיפול בספסרים, שאינו מרתיע את העבריינים ואינו מצליח להתמודד עם המצב שהארץ מצויה בו, והוסיף כי זו ללא ספק דעת הציבור הרחב כולו.¹² כדי לדון בבעיה זו כינס הנציב העליון ב-9.12.1941 התייעצות מיוחדת בהשתתפות ראשי הערים של תל אביב, חיפה, ירושלים ויפו, שניים מהם יהודים ושניים ערבים, מושלי המחוזות והמונה על האספקה.¹³ בישיבה טענו ראשי הערים כי בלתי אפשרי לאכוף חקיקה זו בלי שיתוף פעולה מצד הציבור, אולם אם תינתן לרשויות המקומיות הסמכות להעניש את הספסרים תימסרנה העדויות בחפץ לב ותושגנה הרשעות רבות יותר. הנציב העליון הסכים להצעתם להקים בתי דין עירוניים מיוחדים

- הראשי לקצין הקישור של משרד המזון (20.2.1944) א"מ מ-4927/40.
- 9 המחלקה המשפטית דוחות ביצוע (1/1948-3/1943) א"מ מ-1/5189 (להלן: המחלקה המשפטית דוחות ביצוע).
- 10 הנהלת הסוכנות היהודית הייתה הגוף העיקרי לקביעת מדיניות ביישוב המאורגן ונציגותו הבכירה מול הממשל הבריטי. הסוכנות הוקמה בשנת 1929 כזרוע המבצעת של ההסתדרות הציונית העולמית והיו לה סמכויות בתחום המדיני, הביטחוני והכלכלי, כמו קליטת עלייה, התיישבות חקלאית, מסחר ותעשייה. הוועד הלאומי היה מעין ועד קהילה של היהודים שחיו בארץ ישראל והתמקד בעניינים הקהילתיים: חינוך, רווחה, תרבות, בריאות, דת ושירותים מוניציפליים. לשכות המסחר הערביות היו גופים עירוניים שייצגו את הענפים הראשיים ואת הקבוצות המובילות בעולם העסקים, אל מול רשויות המנדט ורשויות מוניציפליות, ובנוסף לתפקידים הכלכליים היה להן משקל בפוליטיקה הפנימית של האוכלוסייה הערבית בישראל. ראו יונתן פיין כך נולדה: הקמת מערכת הממשל בישראל 1947-1951 41-43 (2009). על לשכות המסחר הערביות ראו יוסף ושיך "תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט הבריטי: סוחרים ויוזמים אחרים" כלכלה וחברה בימי המנדט: 1918-1948 393 (אבי בראלי ונחום קרלינסקי עורכים 2003); תמיר גורן "מפנה ביחסי ערבים ויהודים ביפו ובתל אביב בשנות מלחמת העולם השנייה" עיונים בתקומת ישראל 28 169 (2017).
- 11 איגרת סודית מהלורד מקמייקל, הנציב העליון, ללורד מוין, שר המושבות (21.12.1941) TNA CO 852/500/1 (להלן: איגרת סודית מהלורד מקמייקל).
- 12 שם.
- 13 ראשי העיריות היו: ישראל רוקח, תל אביב (1936-1952); עומר אלביטאר, יפו (1941-1945); מוסטפא אל-ח'אלידי, ירושלים (1938-1944); שבתאי לוי, חיפה (1941-1951).

לשיפוט ספסרים. ראשי השלטון הבריטי האמינו כי בכך לפחות תועבר חלק מהאחריות על מיגור השוק השחור גם לציבור הרחב, וקיוו כי ניהול משפט על ידי נציגי ציבור ולא על ידי שופטים בריטיים יגביר את שיתוף הפעולה של הציבור ואת מוכנות העדים להעיד בפניהם.¹⁴ שבוע לאחר גגישה זו כבר התפרסם החוק החדש בנוגע להקמת בתי הדין הללו.¹⁵ חוק בתי הדין העירוניים למניעת ספסרות – 1941 ייסד מנגנון חדש במערכת המשפטית של ארץ ישראל, בתי דין עירוניים שהוסמכו לשפוט כל אדם שהפר את החוקים למניעת ספסרות.¹⁶ זה היה מוסד לא שגרתי, כפי שציין הנציב העליון עצמו באגרת לשר המושבות שבה נדרש להסביר את טיבה של החקיקה החדשה לאור טבעה "החריג והדרסטי".¹⁷ יש להדגיש כי הקמת בתי הדין העירוניים לא ביטלה את סמכותה של המערכת השיפוטית הרגילה, אלא נוספה לה, ובמשך כל תקופת המנדט המשיכו להתנהל משפטים נגד ספסרים בבתי משפט השלום, במקביל למשפטים בבתי הדין המיוחדים לספסרות.

אחד החידושים המשמעותיים שבהקמת בתי הדין החדשים היה הרכב השופטים, שלא היה שגרתי במשפט הפלילי. בראש כל בית דין עירוני עמד ראש העירייה שבה הוקם בית הדין, ולצידו שני שופטים שלא היו שופטים מקצועיים אלא נציגי הציבור, מרביתם משפטנים מכובדים.¹⁸ בתל אביב, למשל, בנוסף לראש העירייה ישראל רוקח כיהנו כשופטים עורך הדין ד"ר מנחם דונקלבלום, שהיה אחד מחמשת השופטים הראשונים בבית המשפט העליון עם הקמת המדינה, ועורך הדין ד"ר נתן פיינברג, לימים הדיקן הראשון של הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית.¹⁹ מזכיר ממשלת המנדט ציין כי נציגים אלו נדרשו להיות "ישרים ובעלי מעמד מכובד בקהילתם... בקהילות מעורבות של יהודים וערבים, כמו בחיפה ובירושלים, חשוב כי כל קהילה תיוצג", ואומנם השופטים בערים המעורבות היו יהודים וערבים לצד ראשי הערים.²⁰

14 על אודות התזכיר הסודי של המזכיר הראשי לממשלת המנדט, המפרש את החוק ומיועד למושלי המחוזות, למפקח על האספקה ולמנהל בתי הכלא מיום 15.12.1941, ראו התזכיר הסודי של המזכיר הראשי לממשלת המנדט (15.12.1941) TNA CO 852/500/1. ראו גם מכתבו של הממונה על האספקה במחוז לוד לראש עיריית ת"א (28.1.1942) ארכיון עיריית ת"א (להלן: אעת"א) 1057 - 07 (14) - 049.

15 letter from Harold MacMichael, High Commissioner for Palestine, to the Lord Moyne, Principal Secretary of State for the Colonies (21.12.1941) TNA CO 852/500/1.

16 חוק בתי הדין העירוניים למניעת ספסרות 1941, ע"ר תוס' 2, 1153 (להלן: החוק למניעת ספסרות 1941).

17 אגרת סודית מהלורד מקמיקל, לעיל ה"ש 11.

18 תזכיר סודי של המזכיר הראשי לממשלת המנדט (15.12.1941) TNA CO 852/500/1.

19 מכתב מישראל רוקח, ראש עיריית תל אביב, לסגן מנהל מחוז לוד (28.12.1941) אעת"א 1057 - 07 (14) - 048.

20 תזכיר סודי של המזכיר הראשי לממשלת המנדט (15.12.1941) TNA CO 852/500/1. השופטים בירושלים היו שלמה הורביץ ומיטרי חננה; ביפו עלי אפנדי מוסתקים ומ"ח אמולג; בתל אביב ד"ר נתן פיינברג וד"ר דונקלבלום; בחיפה ויקטור חייט ושמואל הכוהן. ראו "Municipal The Palestine Post Tribunals Set Up", 19.2.1942, 3.

נראה כי להרכב זה של שופטים, המבוסס על נציגי הציבור, היו שני מקורות. האחד היה מסורת מקומית: בארץ ישראל התקיימו מזה שנים מספר בתי דין עירוניים שעסקו במחלוקות אזרחיות שונות, למשל בתל אביב פעל בית הדין העירוני לענייני שכר דירה, שבו נקבעו אמות המידה הראויות להשכרת דירות ונדונו כל הסכסוכים בנושא זה.²¹ מוסד דומה היה "בית הדין לענייני מסחר וכלכלה שלייד עיריית תל אביב".²² אולם בתי הדין הללו עסקו בסכסוכים אזרחיים ולא פליליים, ועל כן גם סמכויותיהם היו מוגבלות, והם לא יכלו למשל להטיל עונשי מאסר. כלומר, עד הקמת בתי הדין לספסרות הייתה השתתפות הציבור בהליך השיפוטי מוגבלת למדי.

מקור אפשרי אחר להרכב השופטים היה נעוץ במסורת המשפטית האנגלית, שבה פעלו בתי דין שכינהו בהם שופטים שנבחרו מקרב הציבור, חבר מושבעים.²³ בחינת ההתפתחות של מערכת השיפוט ברחבי האימפריה הבריטית מגלה כי הבריטים אימצו מגוון אפשרויות נרחב למערכת המשפט, בהתאם לתנאים המסוימים במושבה ולאור לקחים קודמים: היו מקומות שבהם מערכת המשפט המבוססת על מושבעים שימשה כאמצעי לביסוס עצמאות המתיישבים האירופאים, כמו בארצות הברית או באוסטרליה; במקומות אחרים שירתה השיטה את יצירת הברדלי המעמדות בין המתיישבים האירופאים לבין האוכלוסייה המקומית, כמו בהודו או בדרום אפריקה.²⁴ על כל פנים לא היה דגם קולוניאלי אחיד, והחלטת הבריטים להשאיר על כנה את השיטה העות'מאנית שבה לא היו נציגי ציבור, ולהוסיף את שיטת החקיקה האנגלית, הובילה להקמת מערכת בתי משפט בראשות שופט.²⁵ לטענת השופט שטרומן הייתה סיבה נוספת להעדרם של מושבעים: שלטון המנדט בארץ ישראל נמנע

21 מאיה מארק "דירה להסדיר: היסטוריוגרפיה מוסדית של בתי הדין לשכר דירה 1910-1954" **משפט, חברה ותרבות**: ה: משפט, כלכלה ומוסדות בישראל 47 (דרור גולדברג ורון חריס עורכים (2022).

22 מתתיהו קליר **מפינה חמה בלב** 52-53 (1987). ראו גם "בתל אביב: יצרני חומצת פחמן משתמטים" **דבר** 1942, 3.2, 4.

23 WILLIAM FORSYTH, HISTORY OF TRIAL BY JURY (1852)

24 שיטת המושבעים החלה באנגליה במאה ה-12 והייתה מקובלת באנגליה עצמה. במושבות הבריטיות באמריקה בשנים שקדמו למלחמת העצמאות האמריקאית התבססו בתי המשפט על המודל הבריטי והיו בהם מושבעים, ולכן בסכסוכים רבים בין השלטון למתיישבים הייתה לבתי המשפט הטיה לטובת המתיישבים, וזו פגעה בניהול המדיניות הבריטית כפי שראו זאת השלטונות. ההתיישבות הבריטית באוסטרליה החלה כמושבת עונשין, ולכן הרעיון להעניק זכות שיפוט לעבריינים, גם אם הם אירופאים במוצאם, נראתה מופרכת, והם נשפטו בבית משפט צבאי. ברבות השנים, לאחר שהגיעו לאוסטרליה מתיישבים אירופאים שלא היו עבריינים, ובעקבות מאבקים לשינוי שיטת המשפט, הונהגה באוסטרליה שיטת המושבעים. בקולוניות אחרות שבהן הוקמו בתי משפט מבוססי נציגי ציבור, כמו בהודו, הם סייעו לשלטון קולוניאלי להבריל בין המתיישבים האירופאים לבין המקומיים כשהעניקו לאירופאים ייצוג עודף בבתי הדין הללו, ויצרו עוינות כלפי מוסדות אלו. גם בדרום אפריקה שימשה שיטת המושבעים כאמצעי להפרדה בין הקבוצות השונות באוכלוסייה: המתיישבים האנגלים, הבורים, המקומיים.

ראו Richard Vogler, *The International Development of the Jury: The Role of the British Empire*, 72 INTERNATIONAL REV. OF PENAL LAW 525 (2000).

25 יעקב ראובני **ממשל המנדט בארץ ישראל** 118-139 (1993).

מלהקים בתי משפט מבוססים על חבר מושבעים בגלל החשש שחבר מושבעים יהודי ישפוט ערבי ולהפך ויטה את המשפט לרעתו.²⁶ כלומר שיתוף נציגי הציבור, שהיה מקובל באנגליה עצמה, לא היה מקובל במשפט בארץ ישראל עד להקמת בתי הדין לספרות, ומינוי שופטים בני המקום היה צעד חריג שהעניק כוח רב לרשויות המקומיות ולתושבי הארץ.

סמכותם של בתי הדין הייתה רחבה למדי, והחוק הגדיר כי לבית הדין העירוני תהיינה כל הסמכויות של בית משפט שלום בנוגע לניהול המשפט (הזמנת עדים, מעצר וכו') ולענישה על פי תקנת ההגנה מניעת רווחים מופקעים (1942).²⁷ כלומר בתי הדין יכלו להטיל על המורשעים בעבירות הספרות מאסר עד שנה אחת או קנס של חמש מאות לירות, או שניהם גם יחד.²⁸ סעיף אחר בחוק ביטל את אפשרות הערעור על החלטות בתי הדין והגדיר כי פסיקתו תהיה "סופית ומוחלטת". סעיף זה עורר מחלוקת, כשעל פי מזכיר הממשלה מטרתו הייתה להעניק משקל להחלטות בית הדין, כיוון שאפשרות הערעור תרוקן אותם מתוכן שכן היה ברור כי כמעט בכל מקרה יוגש ערעור.²⁹

בכירי משרד המושבות בלונדון לא ראו בעין יפה את הקמת בתי הדין העירוניים.³⁰ לטענת היועץ המשפטי של משרד המושבות, סיר קנת פויסר (Sir Kenneth Poyser), ביטול זכות הערעור פוגע בזכויות האזרחים כאשר אנשים הנדונים למאסר אינם יכולים להתגונן באמצעות ערעור, ובמיוחד בהתחשב בהרכב בית הדין, שלא היה מיומן ועלול היה לגרום לעיוות הדין. הוא הוסיף כי "הרעיון של בתי דין עממיים שיטפלו בעבירות לא אהודות הוא מעשה מסוכן".³¹ לדבריו, הקמת בתי הדין מהווה תעודת עניות לממשלת המנדט, שבמקום לייעל את בתי המשפט הקיימים הקימה בתי דין מיוחדים שאין להם שום יתרון או ערך מוסף בשיפוט עבירות אלו. לטענתו בבתי הדין המיוחדים לא ייערכו משפטים מהירים יותר, והטענות על סחבת תחזורנה על עצמן. למרות ביקורות אלו ונוספות, בעקבות לחצי של הנציב העליון בארץ ישראל וחששותיו ממשבר כלכלי חמור, אישר משרד המושבות את החקיקה ובתי הדין הוקמו.³²

26 אורי שטרומן "המלך עירום או חבר המושבעים השולט בבית המשפט בישראל" עיוני משפט יג (1) 175 (1988).

27 החוק למניעת ספרות 1941, לעיל ה"ש 16.

28 המטבע שאליו התייחסו הקנסות היה לירה ארץ ישראלית (להלן: לא"י). לאחר קום המדינה וכינון המטבע הישראלי הקנסות מתייחסים למטבע החדש, לירה ישראלית.

29 תזכיר סודי של המזכיר הראשי לממשלת המנדט (15.12.1941), TNA CO 852/500/1.

30 על הערות אנשי משרד המושבות מאפריל 1942 ראו TNA CO 852/500/1.

31 שם.

32 משרד המושבות נמצא בלונדון, ומשם ניהל את האימפריה הבריטית. אך בנוסף לניהול המרכזי, המושבות נוהלו על ידי אנשי מנהל שנשלחו מבריטניה. הנציב העליון בארץ ישראל עמד בראש המערכת המנהלית המקומית ותחתיו פעלה ממשלת המנדט, ולה משרדי ממשלה שונים וסמכויות נרחבות. הארץ חולקה לשש נפות (מחוזות), בראש כל אחת מהן עמד מושל המחוז, שגם לו היו סמכויות פעולה נרחבות למדי במחוזו. על הקשרים בין משרד המושבות והנציב העליון ועל תהליכי החקיקה בארץ ישראל ראו ראובני, לעיל ה"ש 25, בעמ' 30-36, 125-122.

הידיעה על הקמת בתי הדין התקבלה בהתלהבות בעיתונות העברית. מאמר המערכת בעיתון "הבוקר" שיבח את החלטת הממשלה שעשתה צעד חשוב: "יש לקוות שיעלה בידו בתי המשפט העירוניים לרסן באמת את הפקעת השערים (ספסרות), שהיא מתפשטת מיום ליום על כל המצרכים... טמונה בהקמת בתי דין אלה אפשרות שונה לגמרי, אפשרות של חינוך ציבורי-מדיני, שאנו זקוקים לו מאד, ואנו מקבלים בברכה את החלטת הממשלה באופן מיוחד, מפני שהטילה על הציבור אחריות חדשה וחשובה. כי אין חינוך ציבורי בלי הטלת אחריות על הציבור, ואנו תקווה שהישוב היהודי בארץ ידע לעמוד במבחן הזה".³³ גם מאמר המערכת בעיתון "הארץ" הדגיש את חשיבות שיתוף הפעולה של הציבור, שבלעדיו לא יצליחו בתי הדין במשימתם.³⁴

2. פעולת בתי הדין העירוניים

בחודש פברואר 1942 החלו להיפתח בתי הדין, תחילה בתל אביב וכחיפה ובהדרגה הוקמו ברחבי הארץ חמישה עשר בתי דין עירוניים לשיפוט ספסרים, בכל רחבי הארץ.³⁵ הישיבה הראשונה של בית הדין בתל אביב התקיימה ב־26.3.1942 באולם בית הדין המחוזי, ולדיון הגיע קהל רב. ראש העירייה נשא נאום ברכה בפתיחת המשפט וציין שוב כי שיתוף הפעולה בין הצרכנים לשלטונות ישים קץ לנגע הספסרות.³⁶ אולם למרות התקוות הגדולות הייתה האכזבה בסיום הישיבה הראשונה רבה, נוכח תוצאות המשפטים. שלושת הנאשמים הראשונים בבית הדין היו סוחרים זעירים שהואשמו בהעלמת מצרכים. שניים מהם זוכו, והשלישי נדון לשלושה ימי מאסר ולקנס של 10 לירות, כרבע מההכנסה החודשית הממוצעת של משפחה.³⁷ צבי רוטמילר, הכתב הכלכלי של עיתון "דבר" כתב כי "המושב הראשון של בית

33 "חידוש חשוב" הבקר 17.12.1941, 2. סביר להניח כי מדובר במאמרו של פרץ ברנשטיין, אחד מעורכי העיתון, לימים שר המסחר והתעשייה והאספקה בממשלה הזמנית (1948), מנהיג מפלגת הציונים הכלליים, ושר המסחר והתעשייה (1951-1954). מעניין לציין כי במכתב ההסבר להקמת בתי הדין שהעביר הנציב העליון לארץ ישראל לשר המושבות כדי שיאשר את הקמת בתי הדין נוסף נספח הסוקר את דעת הקהל והעיתונות היהודית והערכית המקומית כלפי החוק. אחד מהמאמרים המוזכרים היה מאמר זה, שעיקריו תורגמו לאנגלית. ראו איגרת סודית מהלורד מקמייקל, לעיל ה"ש 11.

34 "מיום ליום" הארץ 17.12.1941, 2.

35 בתי הדין פעלו בתל אביב, חיפה, ירושלים, יפו, פתח תקווה, ג'נין, שכם, טול כרם, עכו, נצרת, טבריה, עזה, חאן יונס, ביסאן. ראו אעת"א 049 - (14) 07 - 1057.

36 לתיאור הישיבה הראשונה של בית הדין ראו "נפתח בת"א בית-הדין העירוני למלחמה בספסרות" דבר 27.3.1942, 6; ראו גם "אתמול היה המושב הראשון של ביה"ד העירוני למלחמה בספסרות" המשקיף 27.3.1942, 8.

37 אמת מידה להבנת גובה הקנס מהווה ההכנסה החודשית של משפחה. מכיוון שבמהלך המלחמה הלכה האינפלציה וגברה, משנת 1942 התקבע בארץ ישראל מנגנון הצמדה של השכר למדד יוקר המחיה. בשנת 1939 עמדה ההכנסה החודשית של משפחת עובדים עירונית ממוצעת בת 4 נפשות על 10.5 ל"א; בחודש; בשנת 1946 כבר הגיעה ההכנסה החודשית הממוצעת ל-41.5 ל"א; בשנת 1948 ל-63 לירות, ובשנת 1950 עמדה על 73 לירות. ראו אריה נצין (צנקר) רמת החיים בארץ ישראל בעשרים השנים האחרונות 32-48 (התשי"ג).

הדין המיוחד למלחמה בספרות בתל אביב הכזיב את כל התקוות שתלו בו. כלום החנוונים הקטנים שהובאו לדין, הם ראשי הספרות וראשוני מפקיעי השערים?“, והוא דרש להעמיד לדין את “לווייתני הספרות”.³⁸

כחודש לאחר מכן הועמד לדין יצחק טרכטנגוט, באשמת ספרות של עשרות טונות של קמח. טרכטנגוט היה סוחר סיטונאי אמיד למדי בעל עסקים רבים שהתפרסם כסוחר ממולח, ובעיתונות התקופה הפך לסמל לסיטונאי המרוויח ממצוקת הכלל כבר בראשית מלחמת העולם.³⁹ לא היה זה עוד “דג רקק”, ורבים ציפו כי הפעם ייענש גם אחד מהסוחרים הגדולים והצדק יצא לאור.⁴⁰ המשפט נמשך ימים מספר ובמהלכם נשמעו עדויות של פקידים בכירים, סיטונאים ויבואנים.⁴¹ לאחר דיון ממושך בסוגיות חישוב הפחת של הסחורה ואופן רישומה בספרי החשבונות, ניתן פסק הדין בפני אולם מלא מפה לפה, כשקהל רב עמד גם מחוצה לו. טרכטנגוט נמצא אשם, אך בהתחשב בגיל הנאשם, שהיה בן 65, הוחלט לא להטיל עליו עונש מאסר ולקנוס אותו ב-600 לירות.⁴² למשפט היה הד ציבורי נרחב ותוצאותיו שימחו רבים, ובמיוחד הקנס הגבוה בסך 600 לירות. מאמר המערכת בעיתון “הארץ” ציין כי עונש כזה עוד לא היה בבתי הדין לספרות, אך הוסיף שהעונש הראוי לעבירות אלו הוא כלא, כיוון ש“ארם הגזול מהילדים את מזונם אינו ראוי לרחמים”.⁴³

במרוצת הזמן הלכה וגברה תדירות המשפטים. בשנה הראשונה לקיום חמישה עשר בתי הדין התנהלו בהם מאות רבות של משפטים: למשל, בבית הדין בתל אביב התקיימו 330 משפטים, בחיפה נערכו 419 משפטים לנאשמים יהודים וערבים, ובית הדין ביפו שבו נשפטו תושבי העיר הערבים החל לפעול במאי 1942, ועד סוף פברואר 1943 נערכו בו 170 משפטים.⁴⁴ העבירות העיקריות שעליהן נשפטו בבתי הדין לספרות היו מסחר ללא רישיון,

38 צבי רוטמילר (רותם) “דרכים למלחמה בספרות” דבר 5.4.1942, 2; ראו גם “נפתח ביה”ד העירוני למלחמה בספרות בתל אביב” הארץ 27.3.1942, 6.

39 בראשית מלחמת העולם השנייה התפרסמו תקנות החירום שחיבו את הסוחרים לפתוח את מחסניהם ואסרו על אגירת מצרכים כדי למנוע ספרות, אך למרות זאת נעל טרכטנגוט את מחסניו במשך ימים מספר עד שעלה מחיר הסוכר הרשמי ונקבע בסכום גבוה ב-30% מהקודם. ראו ישראל גורפינקל “אספקה בשעת חירום” דבר 8.10.1939, 2; “בתל אביב” דבר 15.10.1939, 6; “מי שלח מכתב איום ליצחק טרכטנגוט?” דבר 22.7.1940, 4; “תל אביב” דבר 26.7.1940, 6.

40 אעת”א 13/33; “מיום ליום” הארץ 10.5.1942, 2.

41 עמ’ 1-3 לפרוטוקול הדיון מיום 5.5.1942 בתיק 26/42 (צד) נגד יצחק טרכטנגוט, וכן כתב התביעה ופסק הדין בתיק 21/42 (7.5.1942) אעת”א 049 – 07 (14) – 1057 (להלן: תיק 26/42). על תיאור המשפט בעיתונות ראו “פסק דינו של סיטונאי טרכטנגוט ביום ה’” דבר 6.5.42, 4; ראו גם “5 שעות נמשך אתמול בירור משפטו של הסיטונאי י. טרכטנגוט בביה”ד העירוני לספרות – פסה”ד יינתן ביום ה’” המשקיף 6.5.1942, 4.

42 בפסק הדין נקבע כי במידה שהקנס לא יישלם ייאסר טרכטנגוט לתקופה של 6 חודשים. הכרעת הדין במשפטו של טרכטנגוט (7.5.1942) אעת”א 049 – 07 (14) – 1057.

43 “מיום ליום” הארץ 10.5.1942, 2.

44 מכתב ממתתיהו קליר, מזכיר בית הדין, לישראל רוקח, ראש עיריית תל אביב וראש השופטים בבית הדין העירוני (28.2.1943) אעת”א 049 – 07 (14) – 1057; מכתב מישראל רוקח לשבתאי

העלמת מצרכים או סירוב למכור, מכירה במחיר גבוה מהמותר והשגת רווח לא הוגן, אי הצגת מחירים, רישום לא תקין של הפעילות המסחרית ואי הגשת דוחות על המלאי.⁴⁵ האישום בעבירות רישום שגוי או אי הגשת דוחות, שהוצגו פעמים רבות על ידי הנאשמים כשגיא או כטעות מנהלתית, היה אחד האמצעים הראשיים למלחמה בשוק השחור, כפי שציין בית הדין העירוני בתל אביב: "אי הנהלת הספרים בהתאם לתקנות אינה יכולה להיחשב בשום פנים לעבירה טכנית גרידא, הואיל ובזמנים של שעת חירום מאפשרת היא כל מיני הערמות על החוקים הקיימים".⁴⁶

3. בעיות וביקורת על פעולת בתי הדין

בשנה הראשונה לפעולת בית הדין העירוני בתל אביב נאסרו 41 עבריינים מבין המורשעים (15%), ונקנסו 240 נוספים (85% מהמורשעים).⁴⁷ אולם למרות המאסרים והקנסות שהצטברו לאלפי לירות, לא נוצרה ההרתעה המצופה מכיוון שמרבית הקנסות היו בסכומים נמוכים, לעיתים אף נמוכים משיעור הרווח מהמכירה.⁴⁸ למשל, בני משפחת שטיינמץ הורשעו בבית הדין בתל אביב במכירת ביצים במחיר מופקע ונקנסו בסכום 6 לירות, שהיה נמוך מהרווח שהותירה מכירת הביצים.⁴⁹ הדבר היה נכון לגבי קנסות פעוטים יחסית, אך גם לגבי קנסות גבוהים. באוקטובר 1942 הורשעו שישה סוחרים שהביאו ממצרים 50 טון סוכר לייצור גלידה והוטל עליהם קנס בסך 1,440 לירות, אולם אף על פי שהיה זה הקנס הגבוה ביותר שהוטל עד אז על ספקנים, גם במקרה זה הוא לא עלה על מחיר המכירה.⁵⁰ עובדה זו לא נעלמה מעיני העיתונות, וזו ביקרה זאת בחריפות וטענה כי בית הדין מעודד בעונשיו את הספרות: "אם בקהל ה'פשוט' עלול פסק דין כזה לעורר שאלות רבות, הרי בלבו של הספסר הוא עלול להשאיר הרגשה של ביטחון ניכר. 'אין דבר!' יכול הספסר להגיד לעצמו: 'סוף סוף הפסדתי רק את הרווח מפעולה אחת'".⁵¹ גם זקן השופטים, פרדריק גורדון-סמית (נשיא בית המשפט העליון, Frederic Gordon-Smith) ביקר את רחמנותם של השופטים, ובמזכר מיוחד ששלח לכל בתי הדין העירוניים הנחה השופט להחמיר בענישת הספקנים, ובמיוחד במקרים של

לוי, ראש עיריית חיפה (28.4.1943) אעת"א 049 - (14) - 07 - 1057; מכתב ממתתיהו קליר, מזכיר בית הדין, לגזבר העירייה (28.4.1943) אעת"א 049 - (14) - 07 - 1057 (להלן: **מכתב לגזבר העירייה 1943**).

45 בית הדין העירוני בתל אביב **דוח על המשפטים** (1942) אעת"א 050 - (14) - 07 - 1057 (להלן: **דוח על המשפטים 1942**).

46 פסק הדין בתיק מס' 45/42 נגד משה אוקסהורן (1942) אעת"א 049 - (14) - 07 - 1057.

47 נוסף להם מתוך 312 זוכו 38 נאשמים ועוד 13 תיקים בוטלו. ראו **דוח על המשפטים 1942**, לעיל ה"ש 45.

48 סך הקנסות שהוטלו בתל אביב בין 1.4.1942-31.3.1943 היה 5,539 לירות, בחיפה 2,679 לירות וביפו כ-600 לירות. ראו **מכתב לגזבר העירייה 1943**, לעיל ה"ש 44.

49 היועץ המשפטי עו"ד מיכאל לם, נגד יצחק אברהם ורחל שטיינמץ תיק 221/42, פרוטוקול הדיון (3.12.1942), אעת"א 049 - (14) - 07 - 1057.

50 על משפטם של יוסף ריבלין, האחים שלמה וזלמן מחובר והאחים ישראל, אברהם ושלמה שור ראו אעת"א 049 - (14) - 07 - 1057.

51 "מיום ליום" **הארץ** 12.11.1942, 2.

פגיעה במאמץ המלחמה, נגד ספסרים מורשעים בשנית, או בעבירות של ספסרות במצרכי מזון חיוניים.⁵² כמוהו גם ראשי משרד המפקח על המזון ומושל המחוזות השונים דרשו מבתי הדין להחריף את ענישתם.⁵³ בעיית הענישה המקילה והקנסות הנמוכים הייתה גם נחלת בריטניה, ושר האספקה הלורד וולטון התלונן לא פעם על כך שהשופטים המטילים את הקנסות מרחמים על הספסרים, ודרש להטיל קנסות חמורים הרבה יותר ולהעניש במאסר.⁵⁴ למרות ביקורת זו, רובם הגדול של העונשים נותרו כספיים, ולמשל בשנת 1943, כ-83% מהמשפטים שהתקיימו בבתי הדין למניעת ספסרות הוטלו קנסות (מרביתם נמוכים מ-10 לירות), ורק כ-5.5% מהמשפטים נענשו הספסרים במאסר.⁵⁵

במקרים שבהם החמירה הענישה היו אלו לא פעם דווקא סוחרים קטנים. רבים מהסוחרים הגדולים שהורשעו נענשו בקנסות, ודווקא סוחרים זעירים נענשו במאסר נוסף על הקנס. כך נוצר הרושם כי המאסר חל רק על "דגי הרקק" ולא על ה"לוייתנים שבנחלי הזוהמה של הספסרות".⁵⁶ רבקה בירן, בעלת חנות מכולת בתל אביב, הורשעה בבית הדין העירוני בהפקעת מחירן של 6 אונקיות (3 ק"ג) תפוחי אדמה בגרושים ספורים ונידונה לקנס של 10 לירות ולמאסר של שלושה ימים, אותם ריצתה יחד עם תינוקה בן שלושת החודשים בבית הכלא ביפו.⁵⁷ דוגמה אחרת היא משפטו של יהודה לוי, יהודי ממוצא תימני בעל חנות מכולת קטנה, שהורשע בהעלמת מאות ק"ג של מצרכים שונים, כלומר מרבית הסחורה שהחזיק, ומכירתם בשוק השחור. הוא נדון לשלושה חודשי מאסר ולהחרמת כל סחורתו.⁵⁸ בני משפחתו של יהודה לוי פנו בבקשות רבות לשחרורו, להשבת סחורתו ולהתחשבות מצד בית הדין, כפי שנעשה במשפטו של טרכטנגוט, אך פנייתם לא נענתה.⁵⁹ עונש המאסר לשלושה חודשים היה חמור בהשוואה לענישה קודמת, ומקרים מסוג זה עוררו תחושות

52 אעת"א 048 - 07 (14) - 1057.

53 המשרד לפיקוח על המזון (Progress report to 30.6.42) (4.8.1942), TNA FO 922/163; ראו גם מכתב ממושל מחוז לוד לראש עיריית תל אביב (16.10.1942) אעת"א 050 - (14) 07 - 1057 (להלן: מכתב ממושל מחוז לוד מיום 16.10.1942).

54 "איך פותרים את בעיות המזון באנגליה" דבר 4.11.1941, 2.

55 בשנת 1943 התקיימו 1529 משפטים בבתי הדין לספסרות, יתר המשפטים הסתיימו באזהרה, זיכוי או משיכת התיק. ראו א"מ מ"מ 1/5189.

56 "מיום ליום" הארץ 12.11.1942, 2.

57 פרוטוקול הדיון בתיק 119/43 היועץ המשפטי עו"ד ישראל אוסטרר נגד רבקה בירן (6.7.1941) אעת"א 049 - 07 (14) - 1057.

58 מכתב ממתניהו קליר, מזכיר בית הדין לישראל רוקח, ראש עיריית תל אביב וראש השופטים בבית הדין העירוני (9.4.1942) אעת"א 049 - 07 (14) - 1057; תיק 10/42 התובע הנרסמן נגד יהודה לוי (21.4.1942) אעת"א 051 - 07 (14) - 1057 (להלן: תיק 10/42); "משפטי ספסרות" דבר 22.4.1942, 4.

59 מכתב מאימו של יהודה לוי לישראל רוקח, ראש עיריית תל אביב וראש השופטים בבית הדין העירוני (17.5.42); מכתב מיהודה לוי לנציב העליון (8.2.1943); מכתב מיהודה לוי לישראל רוקח, ראש עיריית תל אביב וראש השופטים בבית הדין העירוני (8.4.1943); מכתב מיהודה לוי לישראל רוקח, ראש עיריית תל אביב וראש השופטים בבית הדין העירוני (11.5.1943); מכתב מיהודה לוי לאשת ישראל רוקח (10.6.1943) אעת"א 049 - 07 (14) - 1057.

קיפוח על רקע עדתי, כפי שמבהירה חליפת המכתבים במקרה של יהודה לוי. חששם של אנשי משרד המושבות כי בתי הדין הללו לא יתקיים משפט שווה לכול, או שכך לפחות יחשבו הנאשמים, התממש. בעיה זו החריפה כיוון שלא ניתן היה לערער על גזר הדין, ואנשים שהורשעו מצאו עצמם חסרי אונים.

הלחץ החברתי שהופעל על הנאשמים בעקבות פרסום פסקי הדין בעתונות, והחשש מפני נידוי חברתי והשלכותיו המעשיות, אוכדן הפרנסה וביזוי, היה גדול למדי. זאב רובין הגיע לישראל מגרמניה בשנת 1935 והייתה לו חנות למכירת מזון ומשקאות בחיפה. ביוני 1942 הורשע רובין בבית הדין העירוני נגד ספסרות בחיפה במכירת שימורים במחיר גבוה מהמותר. העונש שבית הדין הטיל עליו היה קנס של 75 לירות או מאסר 3 חודשים, ובנוסף חייב את רובין לפרסם את פסק הדין על חשבונו בשלושה עתונים בארץ ובשלוש שפות שונות, תוך שבוע ימים.⁶⁰ יומיים לאחר מתן פסק הדין התאבד זאב רובין, ובמכתב שהשאיר לבני משפחתו הסביר כי הוא שולח יד בנפשו בגלל פסק הדין שגרם לו עוול קשה ולהצגתו כפושע על לא עוול בכפו.⁶¹ התאבדותו של רובין זעזעה רבים: מאות השתתפו בהלווייתו, בהם גם משלחות של סוחרים מערים אחרות, נציג ארגון הסוחרים ספד לו, חנויות ובתי הקפה בערים הגדולות שבתו לשעתיים, והתאחדות האימפורטרים (היבואנים) והסוחרים הסיטונאים בתל אביב קיימה אספת חירום ודרשה להקים מוסד לערעור על פסקי הדין של בתי הדין העירוניים.⁶²

הקולות שקראו לאפשר ערעור ולצמצם את סמכות בתי הדין גברו, ולמורשעים בספסרות שטענו כי נעשה להם עוול הצטרפו גם ראשי השלטון, כמו מושל מחוז לוד שביקש מבתי המשפט לבחון בשנית את אפשרות הערעור.⁶³ העיריות והשופטים התנגדו באופן טבעי ליוזמה זו, וטענו כי זכות הערעור תפחית את השפעתם המוסרית והציבורית של בתי הדין.⁶⁴ למרות טענותיהם, בסוף שנת 1942 תוקן החוק ואפשר לזקן השופטים להתערב

60 רובין הורשע ביום חמישי, 25.6.1942, וכיום שבת 27.6.1942 התאבד. ראו "חיפה – בישיבת ביה"ד העירוני למלחמה בספסרות" דבר 28.6.1942, 4; "התאבד" דבר מהדורת הערב (28.6.1942) (להלן: "התאבד"). פרסום ההרשעה במשפט כחלק מהעונש הייתה חלק מתפיסת התעמולה שנועדה ליצור דעת קהל ולחץ חברתי שיגרמו להרתעה וחשש ממסחר בשוק השחור, ונחשבה לעונש חמור. שש שנים לאחר מכן, בחודש מרץ 1948, נקבע מדרג לענישה בבית הדין נגד ספסרות בירושלים, שכלל 11 עונשים שונים, הקל שבהם היה נזיפה והרתעה, והחמור ביותר מאסר. פרסום פסק הדין על חשבון העבריין נחשב לחמור יותר מקנס, שני בחומרתו רק למאסר. על מדרג זה ראו בתקנות לבתי הדין הציבוריים ליד ועדת ירושלים (13.5.1942) אעת"א 048 – (14) 07 ג – 274/11.

61 "חיפה – מסביב להתאבדותו של זאב רובין ופעולת בתי-הדין העירוניים למלחמה בספסרות" דבר 16.7.1942, 6.

62 "התאבד", לעיל ה"ש 60; פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות הציונית (28.6.1942) הארכיון הציוני.

63 מכתב ממיכאל הלפרין, שהורשע בספסרות, לתובע הכללי (13.5.1942) אעת"א 048 – (14) 07 1057.

64 השופטים היו ישראל רוקח, ד"ר מ' דונקלבלום, ד"ר נ' פיינברג, יצחק ברודני ואשר מלאך. ראו מכתבו של ישראל רוקח, ראש עיריית תל אביב וראש השופטים בבית הדין העירוני לסגן

בהליך המשפטי של בתי הדין, לבטל את פסק הדין או להגישו למשפט חוזר.⁶⁵ ואומנם, לאחר חודשים מספר החל זקן השופטים להתערב בפסקי הדין של בתי הדין ושימש כערכאת ערעור, למורת רוחן של העיריות.⁶⁶ הייתה זו קבלה מאוחרת של השגות משרד המושבות על כוחו הרב של בית הדין העממי.

הביקורת המשפטית הלכה וגברה על שני היבטים נוספים בפעולת בתי הדין: על הרכבם הלא מקצועי ועל בעיית הסחבת. כבר במשפטים הראשונים עלתה שאלת המקצועיות הנדרשת מהרכב השופטים כאשר מדי פעם נדרשו השופטים לדון בשאלות משפטיות גרידא, ולכן כחצי שנה לאחר תחילת פעולת בתי הדין הוגדר כי בהרכב בית הדין בתל אביב יכהן בכל ישיבה שופט שמקצועו עריכת דין כדי שיפתור בעיות אלו, ועל מנת לשפר את רמתם של זקן השופטים לכל בתי הדין העירוניים מסמך המפרט כיצד יש לקיים את המשפטים.⁶⁷ לעומת זאת הסחבת ודחיית משפטים בשבועות רבים הפכה לבעיה מרכזית בפעולת בתי הדין, וזקן השופטים דרש לקיים את המשפטים בסמוך למועד הפשיעה עד כמה שניתן.⁶⁸ מושל מחוז לוד כתב לראש עיריית תל אביב כי "אני נבוך... מכך ש-27 מקרים, יותר ממספרם של התיקים שכבר נשמעו, עדיין תלויים ועומדים, ומרביתם ממתנינים כבר מאוגוסט", למעלה מחודשיים.⁶⁹ במהלך 1943 הצטרפו שופטים נוספים לבתי הדין, אך למרות הגדלת מספר השופטים נמשכה הסחבת ופגעה בהרתעת הקהל הרחב מעיסוק בספרות.⁷⁰ וכך, שנה לאחר הקמת בתי הדין צוין בעיתונות כי אף על פי שזהו "בית דין של העם... מעין בית דין של מושבעים", פעילותם של עורכי הדין, ו"הפורמליסטיקה המכבידה", גרמו לעיכובים בדיונים ולדחיית משפטים.⁷¹

עם הקמת משרד המפקח על המזון החל גם תיעוד כלל התביעות המשפטיות בעבירות על תקנות החירום, ובשנים 1942-1945 התקיימו למעלה מ-13,000 משפטים נגד ספקרים, מתוכם רק כרבע התקיימו בבתי הדין לספרות.⁷² כיוון שבמרבית המשפטים הועמדו לדין

מושל מחוז לוד (אוגוסט 1942) אעת"א 048 - (14) 07 - 1057.

65 תקנות ההגנה (בתי דין עירוניים) (תיקון מס' 3), 1942, ע"ר תוס' 2 1461.

66 על המחאה בעקבות ביטול פסק הדין נגד מילקובסקי ראו מכתב ממתניהו קליר לישראל רוקח (9.5.1943) אעת"א 049 - (14) 07 - 1057; מכתב ממתניהו קליר לישראל רוקח (12.7.1943) אעת"א 049 - (14) 07 - 1057; החלטה של זקן השופטים במשפט אברהם טייכנר (18.6.1943) אעת"א 049 - (14) 07 - 1057; מכתב ממתניהו קליר לסגן מושל המחוז (17.7.1943) אעת"א 049 - (14) 07 - 1057.

67 מכתב מגורדון סמית (Frederic Gordon-Smith), זקן השופטים, לבתי הדין העירוניים (24.10.1943) אעת"א 048 - (14) 07 - 1057 (להלן: **מכתב מגורדון סמית מיום 24.10.1943**); מכתב ממתניהו קליר, מזכיר בית הדין העירוני לסגן מושל המחוז (3.8.1942) אעת"א 049 - (14) 07 - 1057.

68 מכתב מגורדון סמית מיום 24.10.1943, שם.

69 מכתב ממושל מחוז לוד מיום 16.10.1942, לעיל ה"ש 53.

70 מכתב מדב גפן, המפקח הסניטרי העירוני לישראל רוקח, נשיא בית הדין בתל אביב (20.11.1942) אעת"א 049 - (14) 07 - 1057.

71 "האם מילא ביה"ד לספרות את התקוות?" ידיעות אחרונות 18.11.1942, 4.

72 המחלקה המשפטית דוחות ביצוע, לעיל ה"ש 9.

כמה סוחרים, מספר הנאשמים היה כמעט כפול.⁷³ בתקופת מלחמת העולם השנייה, 90% ממשפטי הספסרים הסתיימו בהרשעה, ובמרביתם נקנסו הסוחרים בסכומים נמוכים מעשר לירות.⁷⁴ בתי הדין העירוניים פעלו בעיקר בקרב האוכלוסייה העירונית. למשל בשנת 1943 רק 30% מהמשפטים נערכו בבתי הדין העירוניים, אולם באזור חיפה למעלה משני שלישי מהמשפטים התנהלו בבתי הדין, ולעומת זאת במחוז הגליל, שהיה כפרי ברובו, התקיימו באותה שנה בבתי הדין העירוניים (בנצרת, טבריה וביסאן) רק 101 משפטים, שהיו 15% מכלל משפטי הספסרים במחוז, וכל היתר התקיימו בבתי משפט השלום הרגילים.⁷⁵ לקראת סוף מלחמת העולם השנייה השתפרה אספקת המצרכים החיוניים, הצורך בקיצוב הלך וירד וכך גם השוק השחור. המלחמה בשוק השחור הצטמצמה והצורך בקיוםם של בתי הדין המיוחדים שהוקמו ב־1942 קטן, ולאחר כשלוש שנות פעילות הם נסגרו בחודש מאי 1945, ועבריינים שעברו על חוקי הקיצוב ונתפסו הועמדו לדין רק בבתי משפט השלום.⁷⁶

ב. הקמה מחודשת של בתי הדין לספסרות – מלחמת העצמאות

מלחמת העצמאות נמשכה למעלה משנה, מסוף שנת 1947 ועד לתחילת שנת 1949, במהלכה נלחמו היהודים והערבים זה בזה, ותוך כדי כך השתנו סדרי השלטון. בתקופה זו היו שני גורמים מרכזיים שהשפיעו על מצב האספקה בארץ ישראל וגרמו למחסור ביישוב היהודי: האחד היה סיוע משטר המנדט הבריטי, מכיוון שכל ייבוא המצרכים לארץ ישראל היה תחת פיקוח השלטון הבריטי והיישוב היהודי הוא שצרך את מרבית המוצרים המיובאים.⁷⁷ הגורם השני היה מעשי האיבה החל מתחילת דצמבר 1947, שהלכו והסלימו והובילו לבהלה, אגירה, מחסור ועליית מחירים. כתוצאה מכך היה השוק השחור פעיל ביותר במהלך המלחמה כולה, ובהיקפים גדולים מאוד, גם במחיר הסכנה שבכיוזי פומבי ותשלום קנסות, לאור הרווחים הרבים הגלומים בו לסוחרים והמחסור החמור שדחף את הצרכנים לסוחרים אלו.

- 73 אומדן אפשרי למספר הנאשמים מהווה פירוט המשפטים בנפת שומרון בשנת 1944, כאשר ב־73 משפטים הועמדו לדין 130 אנשים, כלומר כמעט כפול. ראו "Complete Report", District Controller (Food Control) Offices, Samaria District (6.2.1944) א"מ מ־4927/40.
- 74 על אודות סיכום החקיקה בתקופת המלחמה ראו food control – Legal aspect (1.1948-3.1943) א"מ מ־5189/1 (להלן: סיכום החקיקה בתקופת המלחמה). על נתונים סטטיסטיים של המשפטים ראו הגלעדי, לעיל ה"ש 4.
- 75 סיכום החקיקה בתקופת המלחמה, שם.
- 76 שם. על אודות פירוט המשפטים שנערכו בתל אביב בתקופת המלחמה ראו סיכומים מפעולת בית הדין העירוני (למלחמה בספסרות) לתקופה 1.5.1945-26.3.1942 (אעת"א 050 - 07 (14) - 1057).
- 77 מקורות אספקת המזון ליישוב היהודי ערב מלחמת העצמאות בשנת 1947 התחלקו בין הייצור המקומי, שהיווה כ־50% מהאספקה, כ־7% שנקנו מהמשק הערבי ו־43% ייבוא של מצרכי מזון מחו"ל. הנתונים מבוססים על דברי אליעזר קפלן (גזבר הסוכנות היהודית), בישיבת הוועד הפועל הציוני. ישיבת הוועד הפועל הציוני (6.4.1948), הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ) S; 25/1808; ראו גם משה נאור "מהתגייסות כלכלית לחזית הצנע" עם במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות 193, 189-213 (מרדכי בר און ומאיר חזן עורכים (2006).

מאפייני המסחר בשוק השחור היו דומים למדי למאפייניו בתקופת השלטון הבריטי ובזמן מלחמת העולם השנייה, אך שני הבדלים מרכזיים הופכים את התופעה למעניינת במיוחד. הראשון הוא העובדה כי בניגוד למלחמת העולם השנייה, שוק שחור זה התקיים בעיצומה של מלחמה שבה התנהלו בארץ קרבות קשים ביותר, כשבחודשים הראשונים היו הקרבות במרחב העירוני, האזרחי, ולפרקים נלחם היישוב היהודי על חייו. ההבדל המרכזי השני הוא העובדה כי הפעם לא היה השלטון שלטון זר אלא שלטון יהודי – בחודשי המלחמה הראשונים אוטונומי, ולאחר מכן עצמאי לחלוטין. לכאורה היה ציבור האזרחים אמור לקבל את הדין ולציית להוראות השלטון, מתוך הבנה כי הן נועדו לקיימו ולאפשר את ניצחוננו במלחמה.

1. הקמת בתי הדין של העיריות מטעם הוועד הלאומי

בעקבות ההחלטה על סיום שלטון המנדט הבריטי בישראל, וראשיתם של העימותים האלימים בין היהודים והערבים, נדרש היישוב היהודי להתארגן כדי למנוע אנרכיה, ובין שאר האתגרים גם לעצור את המסחר בשוק השחור, שהחל מייד עם התקריות האלימות הראשונות. בסוף שנת 1947 הקימו עיריות שונות ועדות מיוחדות לפיקוח על המסחר ולשיפוט ספסרים. הוועד הלאומי היהודי החליט למסד יוזמות מקומיות אלו, ובסוף חודש ינואר 1948 פרסם הנחיות להקמה מחודשת של בתי הדין העירוניים.⁷⁸

בתי דין אלו נקראו "הוועדות המיוחדות למלחמה בספסרות", והמשיכו את התפיסה של בתי הדין העירוניים המנדטוריים ושל הוועדות המשפטיות העירוניות. כמו בבתי הדין המנדטוריים, הרשות העירונית הייתה הבסיס לפעולתם, היא זו שמינתה את השופטים, שגם הפעם לא היו שופטים מקצועיים, וניהול הדיון בבתי הדין היה כבבית משפט שלום. הקנסות ש"ועדות" אלו יכלו להטיל היו זהים לאלו שבתי הדין המנדטוריים יכלו להטיל – עד 2,500 לירות, אך שלא כמו בתי הדין המנדטוריים ועדות אלו לא יכלו להטיל עונש מאסר, בהעדר מערכת כליאה של היישוב היהודי. ועדות אלו שפטו לפי ההוראות בענייני אספקה שפרסמו הנהלת הסוכנות היהודית, הנהלת הוועד הלאומי, העיריות והרשויות המקומיות, ולא על פי חוקי המנדט הבריטי. עם זאת, במקרים מיוחדים יכול היה יו"ר הוועדה להעביר את הדיון לשיפוט בבתי משפט השלום של ממשלת המנדט. עוד נקבע כי פסק הדין יהיה סופי ולא ניתן יהיה לערער עליו, בניגוד לאפשרות הערעור שעודכנה בחקיקה במהלך מלחמת העולם.⁷⁹ שבועיים לאחר פרסום הנחיות להקמת הוועדות המיוחדות התפרסמו תקנות הוועד הלאומי למלחמה בספסרות ומונה מפקח על כל פעולות היישוב במאבק נגד הספסרות.⁸⁰

78 הנחיות הוועד הלאומי להקמת ועדות מיוחדות למלחמה בספסרות (21.1.1948) א"מ מ-5761/6. הפרסום בעיתונות היה בכל העיתונים היומיים. להרחבה בנושא זה ראו למשל "ועדות מיוחדות למלחמה בספסרות" דבר 23.1.1948, 9; "תקנות הוועדה למלחמה בספסרות" הארץ 26.1.1948, 4.

79 שם.

80 תקנות הוועד הלאומי לפיקוח על המזונות ולבתי דין למניעת ספסרות – תקנה להבטחת חלוקה צודקת של מצרכים בני פיקוח מס' 2 (8.2.1948) א"מ מ-5761/6; לפרסום התקנות על ידי המחלקה להסברה של הוועד הלאומי בחודש אפריל ראו תקנות לפיקוח על המזונות ולבתי-דין למניעת ספסרות (22.2.1948) א"מ ג-5661/35 (להלן: **התקנות מיום 22.2.1948**). על פרסום

תקנות אלו אסרו על העלמת מצרכים מפוקחים ועל "אגירה שאינה מתקבלת על הדעת", אסרו על סוחרים לסרב למכור מצרכים מפוקחים או להתנות קניית מצרכים אחרים עם קניית מצרך מפוקח, והגדירו את מחירי המצרכים המפוקחים.⁸¹ תקנות אלו היו בסיסיות למדי ופחות מפורטות מהתקנות שנחקקו בשנות המנדט, והותירו ללא מענה סוגיות משפטיות שהחוקים המנדטוריים ניסו לענות עליהן, כמו מהו מסחר, מהו מצרך וכו'. לאחר שבועיים נוספים עודכנו התקנות למניעת ספסרות והגדירו את הרכב הוועדות המיוחדות, סמכותן ואפשרויות הענישה.⁸² העדכון העיקרי היה הרשות שניתנה לערעור על פסק הדין בהליך מהיר, והוקמו שבעה בתי דין לערעורים.⁸³ גם בתקנות החדשות נקבע כי בית הדין יהיה בהרכב של שלושה שופטים הממונים על ידי הרשות המקומית, אך כדי לאפשר דיונים מהירים נקבע כי ליו"ר בית הדין ישנה זכות לדון כשופט יחיד במקרים שבהם העבירה אינה חמורה. בנוסף הוחלט להקים בית דין מיוחד לשיפוט מקרים "יוצאים מהכלל" שבו ידונו 5 שופטים: יו"ר שימונה על ידי הוועד הלאומי ולצידו ראשי בתי הדין לערעורים, ומטרתו לשיפוט ראשי עיריות ומועצות מקומיות שיעברו על התקנות. ניכר כי תקנות אלו נוסחו באופן מהיר יחסית, והותירו הרבה מאוד פרצות ואי-בהירויות ששיוו לבתי הדין הללו אופי מאולתר של מערכת משפטית בהתהוות. למשל, בעקבות הכיבושים הצבאיים של כוחות ה"הגנה" התרבו תופעות ביזה של רכוש ערבי, ובראשית אפריל 1948 החליטה הנהלת הוועד הלאומי כי שיפוט עבירות הביזה יוטל על בתי הדין למניעת ספסרות.⁸⁴

- מינוי נחום ניר לאחראי מטעם הוועד הלאומי ראו "מר נ. ניר – מפקח הוועד" למניעת ספסרות" הארץ 4, 6.2.1948.
- 81 על רשימת המצרכים המפוקחים ומחיריהם ראו "נקבעו המחירים לבשר, ביצים, דגים ותפ"א" דבר 4, 9.2.1948.
- 82 התקנות מיום 22.2.1948, לעיל ה"ש 80; מכתב מנחום ניר, ראש הפיקוח הכלכלי למועצות המקומיות (22.2.1948) ארכיון עין חרוד (להלן: אע"ח) 289/8.
- 83 בתי הדין הוקמו בירושלים, תל אביב, חיפה, חדרה, נתניה, פתח תקווה ורחובות.
- 84 עדכון תקנות בתי הדין קבע כך: "הוראה פנימית לבתי דין למניעת ספסרות מס' 3: הואיל ונתמנתה ועדה לעניני נכסי הערבים שמתפקידה לשמור על שלמות הרכוש הזה ולפקח עליו, והואיל והוועדה הנ"ל בהתחלת עבודתה נתקלה בהופעות ביזה בלתי מרוסנת ויש צורך דחוף להפסיק את הביזה הזאת ע"י הענשת עבריינים, והואיל ומעשי ביזה כאלה הם אסורים לפי החוק הממשלתי, והואיל ולפי סעיף 9 של ההוראות הפנימיות מס' 2 מתאריך ל' אדר תש"ח (11.3.1948) הרשות בידי בית דין לחייב את הנאשם גם על סמך החוקים הממשלתיים, הננו נותנים לכם בזה את ההוראה הזאת לקבל לשיפוטכם את מעשי הביזה הנ"ל, נחום ניר, הנהלת הוועד הלאומי (ב' ניסן תש"ח 11.4.1948)". התקנות מיום 22.2.1948, לעיל ה"ש 80. בפועל שיפוט מעשי הביזה כמעט לא התקיים בבתי הדין למניעת ספסרות מכיוון שחודש לאחר מכן, עם הקמת מדינת ישראל, נסגרו בתי הדין במתכונתם זו ונפתחו מחדש רק לאחר חודשים מספר. בזמן זה הועבר הטיפול בעבירות הביזה לבתי משפט המחוזיים. אולם מעניינת העובדה כי בהעדר בתי משפט עצמאיים של היישוב היהודי החליטו ראשי הוועד הלאומי להעביר את הטיפול בביזה למוסד זה. ייתכן שהסיבה לכך היא שהביזה הייתה שונה מגנבה גרידא, וכדומה לספסרות היא הייתה תוצר לוואי של המלחמה. להרחבה בנושא תופעת הביזה ומשפטי הבוזזים ראו ענת שטרן לוחמים במשפט: השיפוט הצבאי בישראל במלחמת העצמאות 249-300 (2021).

במהלך פברואר-מרץ 1948 הוקמו בתי דין למניעת ספסרות בשלושים ושמונה רשויות מקומיות ועיריות ברחבי הארץ, גם במקומות קטנים שבהם לא היו בתקופת המנדט כמו כרכור, כפר חסידים או רמות השבים.⁸⁵ בתי הדין לספסרות היו המוסד המשפטי העצמאי היהודי הראשון; הוא הוקם עוד בטרם הסתיים שלטון המנדט, ופתיחתם של בתי הדין נתפסה כצעד חשוב נוסף לקראת עצמאות יהודית. אלימלך זליג מנדלוביץ, סיטונאי תבואה מירושלים, שהועמד לדין בישיבתו הראשונה של בית הדין לספסרות בירושלים בפברואר 1948, בירך בתחילת משפטו ברכת "שהחיינו" על הקמת בתי הדין הללו,⁸⁶ עובדה שלא עזרה לו כשבית הדין הרשיעו בספסרות והענישו בקנס של 250 לירות ושליטת רישונו לייבא לשלושה חודשים (קנס גבוה למדי יחסית להכנסה הממוצעת של משפחת עובדים ממוצעת בת 4.3 נפשות, שבנובמבר 1948 הייתה 63 לירות בחודש).⁸⁷

עם פרסום הכוונה להקים את בתי הדין החדשים ולמנות שופטים מקרב הציבור, התנדבו אנשים רבים לשמש כשופטים. ד"ר חיים טלר, פקיד מירושלים, הציע עצמו כשופט בבית הדין המקומי, שכן "לפני בואי לארץ הייתי עורך דין בוניה ויש לי ניסיון רב בטיפול של משפטים כאלה. אני מוכן ברצון רב להתנדב ולהשתתף כשופט בבית דין כזה".⁸⁸ ראשי ועד העדה הספרדית בחיפה פנו לוועדת המצב המקומית במחאה על כך שלא מונה אף שופט מהעדה, "אתם בטח יודעים שיש בין חברי עדתנו עורכי דין ידועים וסוחרים הגונים שיוכלו למלאות תפקידים חשובים כאלה, וגם מפקיעי מחירים לא חסרים בעדתנו. [על כך הוסיף משהו בכתב יד – כמו ביתר העדות.] אנו מבקשים שתמנו בהקדם האפשרי חברים מבני עדתנו לבית הדין".⁸⁹ בסך הכול מונה בחיפה בפברואר 1948 שמונה יושבי ראש לבית הדין למניעת ספסרות שכולם היו עורכי דין, ולהם נוספו עוד אחד עשר שופטים ושופטות נציגי הציבור, שפעלו בחמישה הרכבים קבועים של שופטים, כך שבכל יום שפט הרכב אחר ועוד שלושה שופטים נוספים פעלו בבית הדין לערעורים.⁹⁰ השופטים בבית הדין בחיפה נבחרו

85 רשימת בתי הדין: עיריית תל אביב, עיריית פתח תקווה, כפר סבא, חיפה, נתניה, חדרה, ירושלים, באר יעקב, רמת גן, חולון, בני ברק, הרצליה, קריית מוצקין, צפת, פרדס חנה, רחובות, ראשון לציון, עפולה, אבן יהודה, יבנאל, גדרה, גוש יישובי תל מונד, רמת הדר, טבריה, נהריה, נשר יגור, זכרון יעקב, בנימינה, רעננה, כפר אתא, גבעתיים, כפר שמריהו, גוש יהודה (דרומה), גוש יהודה (צפונה), כרכור, בת ים, כפר חסידים, רמות השבים. ראו העתקי מכתבים יוצאים (1948) א"מ מ-3/5761.

86 "הספסרות מחבלת במאמצנו המלחמתי" דבר 19.2.1948, 4.

87 על פי מדגם בין 238 משפחות פועלים. ראו נצין (צנקר), לעיל ה"ש 37, בעמ' 37.

88 מכתב מד"ר חיים טלר לוועד הלאומי (25.2.1948) א"מ מ-3/5761.

89 מכתב מועד העדה היהודית ספרדית בחיפה לוועדת המצב בעיר (22.2.1948) אע"ח 289/8. בקשה זו נענתה ואחד מחברי הוועד, י' סיטון, מונה כשופט בבית הדין.

90 חברי בית הדין למלחמה בספסרות שמונו ב-2.2.1948 בחיפה: יושבי הראש עורכי הדין: ז' שוהם, יעקב הלוי, נפתלי ליפשיץ, ד"ר נתן, טובבין, קושניר, גנון וא' רובין. נוסף להם היו עוד אחד עשר שופטים: י' אהרוני, י' ניסבוים, שושנה אריאל, אסתר יבין, א' שוגורנסקי, ה' עמבור, דן גבריאלי, דב פרידמן, שפניר, סיטון וד"ר שרויאר. בבית הדין לערעורים כיהנו עוד שוהם, רצקובסקי וד"ר גולדהמר. פרוטוקול פגישת שופטי בית הדין למניעת ספסרות (9.4.1948) אע"ח 289/8 (להלן: פרוטוקול מיום 9.4.1948).

כך שהיה ייצוג לשלושה סקטורים בעיר: אנשי מועצת הפועלים, נציגי הסוחרים וציבור עורכי הדין בעיר.

גם ברחובות ייצגו השופטים סקטורים שונים: פועלים, איכרים, סוחרים, אולם למרות ההכרזות בדבר חשיבותן של הנשים במלחמה נגד הספסרות, כל השופטים ברחובות היו גברים.⁹¹ גם בתל אביב מונו באותו חודש השופטים בבתי הדין המקומיים, וכמו ברחובות, כולם היו גברים. זה היה בניגוד לדרישה לייצוג הנשים, וניתן לראות בכך הדרה של הנשים מעמדות הכוח. בעוד שראשי המוסדות ציפו מהנשים להפגין נגד הספסרות ולהגיש תלונות נגד ספסרים, לא ניתנה להן האפשרות לקחת חלק פעיל יותר במאבק בספסרים ולחלוק בעמדות הכוח והכבוד שהעניקה משרת השיפוט, ובמרבית בתי הדין בארץ לא מונו נשים למשרה זו.

בירושלים כללה רשימת השופטים בבתי הדין נציגים משלוש קבוצות: עורכי דין, מפקדי ה"הגנה" בעיר ונציגי ציבור שייצגו את כלל המגזרים של הציבור היהודי בעיר. כך למשל עמרם בלוי, מנהיג ומייסד נטורי קרתא, מונה כשופט בבית הדין הירושלמי.⁹² ועדת ירושלים השתדלה לאישי בכל אחד מהמשפטים הרכב של שלושה שופטים: עו"ד, עסקן ציבור ואיש ה"הגנה". כהונתם של מפקדי ה"הגנה" כשופטים בבתי הדין נגזרה מהבנת חומרת המצב בעיר והממשל הצבאי שהוטל עליה, אך גם יצרה בעיות תיאום, ולא תמיד שוחררו אנשי ה"הגנה" כדי להשתתף בישיבות בתי הדין. לכן התקיימו לעיתים המשפטים בהרכב של שני שופטים בלבד.⁹³

2. פעולת בתי הדין, ושוב בעיות וביקורת

מייד עם הקמתם החלו בתי הדין בפעולה. בפתח תקווה, למשל, התקיימו בבית הדין המקומי בחודש פברואר 1948 לברו 38 משפטים, ובמשך שלושה חודשים, בחודשים פברואר-אפריל,

91 בישיבת מועצת רחובות ב־25.2.1948 נבחרו השופטים לבית הדין הרגיל: יעקב אהרונוביץ (פרדסן וחבר התאחדות האיכרים), משה ברזילי (נציג הפועלים, איש מפא"י ולימים ראש העירייה בשנים 1968-1969), משה גרינהוט (מנהל קופת מלוה וחסכון רחובות), משה דסטילר ואבינועם נחמני (חקלאי, חבר הציונים הכלליים ומועצת המושבה). לבית הדין לערעורים נבחרו: מנחם ורפל, זליג מטל ומיכאל רוז'נסקי. מכתב מהמועצה המקומית רחובות להנהלת הועד הלאומי, ראש הפיקוח הכלכלי (27.2.1948) א"מ מ-5761/10 (להלן: **מכתב מיום 27.2.1948**).

92 רשימת השופטים בבית הדין בירושלים: **עורכי דין**: א' ויטקובסקי, ד"ר א' פרלמוטר, ח' לוצ'נסקי, ד"ר יוסף פרנק, ד"ר י' לפקין, אליהו מרידור, אבינועם עדן ונסים לוי. **עסקני ציבור**: אדריכל אברמוביץ', אדריכל סלנט, מורנו מיוחס, י"ד מן, א' מר חיים, גב' ח' הרמן, גב' י' קטינקא, גב' עזריהו, ו' פרייס, מ' אלישר, ב' פריימן, ר' שרייבמן, י' ויספיש, ב' וינשטוק, פ"ד קליין, ש' איזנברג, מ' כאן, י' ברזילי וע' בלוי. **מפקדי ההגנה**: ב' קטינקא, י' בר נון, פ' כרמלי, י' אברהמי, א' קצ'לסקי, מ' פרידמן, א' ארטש, ט' גליקסמן, מ' אורשנסקי, א' ינאי, א' קובלנוב, ח' פרידמן, י' בן יעקב, א' כהנא, ח' מרינוב, א' מינצברג, מ' ולדמן, ד' פקטר וי' גינגסילר. בתי דין ציבוריים למניעת ספסרות (8.1948-3.1949) א"מ ג-274/11 (להלן: **א"מ ג-274/11**).

93 ראו הערותיו של י' נשרי, התובע המשפטי של ועדת ירושלים והממונה על פעולת בתי הדין לדוח פעולת בתי הדין לתקופה (8.1948-3.1949) א"מ ג-274/11.

התקיימו 116 משפטים.⁹⁴ העבירות שהובאו לפני בתי הדין ברחבי הארץ כללו הפקעת מחירים של מצרכים שונים, אגירה לא מאושרת וזיופים באיכות ובמשקל הסחורה. מכיוון שהספסרות התקיימה בכל המצרכים, והתקנות לא הגדירו ספסרות רק במצרכים חיוניים אלא בכל מכירה, הורשעו סוחרים על הפקעת מחירים במגוון רחב של מצרכים: החל ממכירת ביצים ובשר ועד למכירת סיגריות.⁹⁵ עבירות נוספות שבהן הורשעו בבתי הדין היו "הצמדת מוצרים" וחיוב הקונים לקניית מוצרים אחרים בנוסף למבוקשם, אי הצגת המחירים או סירוב למכור.⁹⁶ במשפטי ספסרים במלחמת העצמאות נוספו על עבירות הספסרות "הרגילות" גם פעולות מסחריות שהוגדרו כעבירות בעטייה של המלחמה. למשל, תקנות הוועד הלאומי אסרו על העברת מצרכים אל מחוץ לתחום הפיקוח של הרשות המקומית ולכן הואשם שמעון נג'י מרחובות והודה בכך שהוציא שני שקי תפוחי אדמה מחוץ לתחומי המושבה ומכר אותם לסוחר ירושלמי.⁹⁷ גם המסחר עם הערבים הוצא מחוץ לחוק, וכך אותו סוחר, שמעון נג'י, הואשם והודה במשפט נוסף כי קנה צנזן מסוחר ערבי והפקיע את מחירו, והוא לא היה היחיד שהורשע באשמת מסחר עם ערבים.⁹⁸

בדומה לתקופת המנדט, גם בזמן מלחמת העצמאות קיימו הרשויות משפטים פומביים לסוחרים סיטונאיים. יעקב קיכליס, סיטונאי שכבר בזמן מלחמת העולם השנייה הורשע בספסרות בבית הדין העירוני ונקנס במאות לירות, נתפס שוב בינואר 1948 כשניסה להחביא סחורה מפקח עירוני והורשע בספסרות. משפטו התקיים בבית הדין העירוני בתל אביב ונמשך ישיבות רבות, ולאחר חודשיים הורשע ונענש בקנס גבוה מאוד של 2,500 לירות, החרמת כל הסחורות ממחסניו, שלילת רישיונות העסק שלו, מעצר עד לתשלום הקנס

94 רחובות (5.1948-2.1948) א"מ מ"מ 5761/10.

95 ביום 21.3.1948 ניתן פסק דין בנתניה שבו הורשע פנחס סבל על הפקעת מחיר בשר כבד ומכירת אונקיה במחיר 300 מא"י במקום 220 מא"י ונקנס ב-25 לירות; באותו יום נקנס גם יוסף מילר מנתניה ב-25 לירות על הפקעת מחיר ביצים. ראו נתניה (3.1948-5.1958) א"מ מ"מ 5761/9. ריבה פורר, בעלת קיוסק ברחובות, הורשעה על הפקעת מחיר סיגריות פליירס (Players) ומכירת קופסה במחיר 160 מיל במקום 140 מיל, ומכיוון "שהאשמה חמורה" היא נענשה בקנס של 25 לירות. ראו 41/48 המועצה המקומית רחובות נ' ריבה פורר (23.5.1948) א"מ מ"מ 5761/10.

96 אברהם חסון הורשע בבית הדין בחיפה ביום 23.2.1948 על כך שסירב למכור תפוחי אדמה מבלי שהצרכן יקנה בצל, והוא נקנס על כך ב-10 לירות. אברהם חסון (23.2.1948) א"מ מ"מ 90/19. יעקב תבור מרחובות הורשע בספסרות כיוון שמחירי השימורים בחנותו לא הוצגו. 31/48 יעקב תבור (11.4.1948) א"מ מ"מ 5761/10. הסיטונאי יוסף רוזנברג נאשם בסירוב למכור לחנוונים סרדיניים וקווקר בטענה שאין לו סחורה זו, אולם בחיפוש שערכו פקחים בחנותו נמצאו בה 31 תיבות סרדיניים ו-10 תיבות קווקר. הוא הורשע ונקנס ב-500 לירות. "נקנס ב-500 לא"י על סירוב למכור סחורה" הארץ 31.3.1948, 4.

97 סיכום משפטו של הנאשם שמעון נג'י משכונת שעריים ברחובות (29.2.1948) א"מ מ"מ 10/5761.

98 תיק 23/48 הלל וידס (14.3.1948) א"מ מ"מ 5761/10.

ופרסום פסק הדין בעיתונות היומית על חשבוננו.⁹⁹ קיכליס ערער על פסק דינו ובית הדין לערעורים השיב לו את רישיון המסחר והקטין את סכום הקנס ל-1,500 לירות.¹⁰⁰ פרשה זו, שזכתה להד ציבורי רב, התרחשה בעיצומם של קרבות מלחמת העצמאות, ומעניין כי למרות הגינוי הפומבי והוקעתו כבוגד בזמן המלחמה היה קיכליס מוכן לצאת למאבק על החזרת סחורתו, וכמותו היו סוחרים רבים אחרים.¹⁰¹

גם בזמן מלחמת העצמאות, כמו בתקופת המנדט, הבעיות המרכזיות שהכשילו את פעולת בתי הדין והטרידו את הציבור בניהול המשפטים היו הסחבת בחלק מבתי הדין, והענישה המקילה. ההמלצה להכביד בענישה לאור לקחי תקופת המנדט לא מומשה.¹⁰² על כך התפרסמה ביקורת בעיתונות: "קנסות קלים אינם מפחידים, להיפך, הם נותנים עידוד לפושע, המציל כמעט את כל רווחו הבלתי הגון. יש להחמיר בעונשים עד שמפקיעי המחירים ירגישו בהם ויחדלו ממעשיהם".¹⁰³ שופטי בתי הדין למניעת ספסרות טענו כי אין זה מוסד שיפוטי רגיל אלא בית דין מיוחד לשעת חירום, וכיוון שמטרתו העיקרית היא המלחמה בספסרות תנאי להצלחתו הוא שיפוט מהיר. לדבריהם הם נאלצו לשפוט בדפוסים פעולה של המשפט הפלילי הרגיל מכיוון שזכות הערעור על פסקי הדין מחייבת ניהול רישום מדויק.¹⁰⁴ הם דרשו לצמצם את הצדדים הפורמליים בפעולתם, וטענו כי אף על פי שהשתדלו לפעול ביעילות הצטברו תוך חודש 250 תביעות שהמתינו לכירוון.¹⁰⁵ אך למרות הדרישה לקיצור תהליכים הבעיה נמשכה: "שיפוט מהיר: לא כך! למסקנה זו הגעתי לאחר ביקור בשיבות

99 יעקב קיכליס נידון ב-21.3.1944 בשני משפטים, באחד הורשע ונענש בקנס של 250 לירות, ובשני זוכה. תיק מס' 97/48 משפטו של הסיטונאי יעקב קיכליס (30.3.1948) אעת"א 4, 37/14 א' 37 - 466; ראו גם מכתב מעורך הדין של עיריית תל אביב לישראל רוקח, ראש עיריית תל אביב (4.4.1948) אעת"א 4, 37/14 א' 37 - 466. פסק הדין פורסם בעיתונים היומיים, ראו למשל "ספסר בא על עונשו" הארץ 31.3.1948, 4.

100 ערעורו של קיכליס נשמע בבית הדין לערעורים למניעת ספסרות בתל אביב בראשות השופטים ד"ר א' לוי, מ' בוגרין וא' מכט במשך שש ישיבות. ראו "הוקל עונשו של מפקיע שערים על מנת שייטיב דרכו במדינת ישראל" דבר 6.9.1948, 2.

101 כמוהו גם מיכאל הלפרין, שהורשע בתקופת המנדט במכירת סוכר בשוק השחור, והורשע ב-27.5.1948. ראו מיכאל הלפרין (27.5.1948) אעת"א 4, 37/14 א' 37 - 466. כך גם פנחס וינוגרד שהורשע בתקופת המנדט, ושוב הורשע בבית הדין בתל אביב במרץ 1948 על זיוף חמאה והפקעת מחירים ונקנס ב-500 לירות. פנחס וינוגרד (1948) תיק 48/93 אעת"א 4, 37/14 א' 37 - 466; ראו גם "אושרו קנסות לעברייני מזונות", הארץ 14.5.1948, 4.

102 פרוטוקול מיום 9.4.1948, לעיל ה"ש 90.

103 עיתונאי הארץ פרסם את מאמריו תחת שם העט רו"ן - "רואה ואינו נראה". רו"ן "ראיתי שמעתי" הארץ 9.1.1948, 2.

104 על סיכום ישיבה מיוחדת של כל שופטי בית הדין המיוחד למניעת ספסרות בתל אביב (למעט השופט גולדברג) שהתקיימה ביום 31.3.1948 ראו מכתב מלויין אפשטיין, יו"ר בית הדין, לראש עיריית תל אביב (4.4.1948), א"מ מ"מ 5761/6 (להלן: מכתב מיום 4.4.1948).

105 על אודות סיכום ישיבה מיוחדת בהשתתפות שופטי בית הדין בתל אביב, עו"ד מרדכי הנדלסמן, דוד גפן, ישראל רוקח ונחום ניר מיום 1.3.1948, ראו מכתב מלויין אפשטיין, יו"ר בית הדין, לראש עיריית תל אביב (8.3.1948) א"מ מ"מ 5761/6; ראו פרוטוקול מיום 9.4.1948, לעיל ה"ש 90.

בית הדין למניעת ספסרות שעל יד ועדת המצב בחיפה. הצרה היא שהשופטים מדקדקים כחוט השערה בפרוצדורה של הדיונים. הם מנהלים חקירה שתי וערב נגד העדים כאילו בדיני נפשות הם עוסקים. והתוצאה? משפטו של ירקן שנאשם בהפקעת מחירו של רבע ק"ג צנן ארך למעלה משעה ואחרי כן נדחה לישיבה אחרת".¹⁰⁶

בעיה מרכזית אחרת שהטרידה את השופטים הייתה יעילות מנגנון ההוצאה לפועל של פסקי בתי הדין, כתוצאה מהעדר מנגנוני אכיפה של היישוב היהודי בתקופה זו. עד לסוף חודש מרץ נגבו רק 2,095 לירות, כרבע מסך הקנסות שהוטלו, ובעיקר מהרוכלים הקטנים והחנוונים הזעירים, ודווקא סוחרים עשירים התחמקו משלום.¹⁰⁷ בעקבות פרסום בעיתונות על כך שקנסות שהטיל בית הדין בתל אביב לא שולמו, הועלתה הדרישה לערוך "חקירה ציבורית" בנוגע לקנסות ולהעביר את הנושא לטיפול כוחות הביטחון, ובדיון במועצת עיריית תל אביב טען חבר המועצה פנחס רוזן, שמונה כעבור חודשיים לשר המשפטים, כי ללא ארגון יעיל של גביית הקנסות יפסיקו בתי הדין לספסרות את פעולתם.¹⁰⁸ ראש העירייה השיב כי לגבייה נדרשים פקחים ושוטרים ולא חיילים, והדרישה לערב את כוחות הביטחון בשאלות אזרחיות היא מסוכנת.¹⁰⁹ עם זאת, החל מחודש מאי 1948 החלו השופטים בבתי הדין להעניש את הספסרים גם במאסר, אף שתקנות בתי הדין לא אפשרו זאת כלל ועיקר. לאחר יציאת הבריטים מהארץ התאפשר עונש המאסר כשמחנות הצבא הבריטי שהתפנו והפכו למחנות "הגנה" שימשו גם כמתקני כליאה, למשל מחנה יונה בתל אביב, שהיה בסיס בריטי והפך לבסיס קליטה ומיון של צה"ל, ובמקביל שימש למעצר ספסרים.¹¹⁰

עם הקמת מדינת ישראל ושינוי מעמדם החוקי של מוסדות היישוב היהודי איבדו בתי הדין של הוועד הלאומי, או "הוועדות המיוחדות למלחמה בספסרות", את סמכותם החוקית, והם נסגרו עד שהוסדר מעמדם החוקי והם נפתחו מחדש במתכונת חדשה.¹¹¹ בניסיון להעריך את פועלם ציין שר המשפטים, פנחס רוזן, כי בין הרשויות המקומיות הלכו והתפתחו הברלים ותוצאות השיפוט לא היו שוות בכל המקומות, למשל בחיפה הצליחו בתי הדין בפעולתם, אך לא כך בתל אביב ובמקומות אחרים. למרות קבלת המודל המנדטורי התחבטו מובילי המאבק בספסרות באופן פעולת בתי הדין הללו, וניסו להתאימם למציאות: העדר אמצעים

106 ר"ן, לעיל ה"ש 103.

107 מכתב מיום 4.4.1948, לעיל ה"ש 104.

108 מכתבו של פנחס (רוזנבליט) רוזן, חבר מועצת עיריית תל אביב ושר המשפטים בממשלה הזמנית לישראל רוקח, ראש עיריית תל אביב (2.4.1948) אעת"א, 4, א/3/14 א' 37 - 466; ראו גם ר"ן, לעיל ה"ש 103.

109 פרוטוקול מיום 9.4.1948, לעיל ה"ש 90.

110 למשל, האופה יוסף עוזו נאסר במחנה יונה עד לתשלום הקנס שהוטל עליו. ראו חליפת מכתבים בין עורך דינו, יזהר הררי, לישראל רוקח, ראש העירייה (26.7.1949, 18.8.1949, 27.9.1949, 9.11.1949, 1.12.1949) אעת"א, 4, א/3/14 א' 37 ב' - 466.

111 בתחילת חודש מאי נערכו המשפטים האחרונים של בתי הדין לספסרות שפעלו בעיריית מטעם הוועד הלאומי. בתל אביב התקיימה הישיבה האחרונה ב-7.5.1948, ובה הובאו לפני השופט הלפרין 32 תלונות, כולן למעט אחת נמצאו מבוססות והאשמים נענשו בקנסות כספיים שנעו בין 5 לירות ל-50. מכתב ממשלה שלוש, ראש המחלקה הכלכלית לראש עיריית תל אביב (12.5.1948) אעת"א, 4, א/3/15 - 466 / 38.

מתאימים לאכיפה, ושיתוף פעולה מוגבל של הציבור. אף על פי שמרבית המורשעים קיבלו את הדין בבושה, היו לא מעט סוחרים שהתנגדו לפעולת בתי הדין ופקפקו בעצם חוקיותם, ובין היתר בשל כך, למרות המאמץ הניכר ובהעדר שיתוף פעולה מספיק של הציבור, הלכה וגברה האנרכיה, והשוק השחור הלך ופרח.

3. בתי הדין לספסרות של מדינת ישראל – הקמה מחדש

החל מראשית יוני 1948, כשבועיים לאחר שהוקמה מדינת ישראל, הועברה האחריות על הטיפול המשפטי בספסרות למשרד המשפטים של הממשלה הזמנית.¹¹² אנשי משרד המשפטים החלו בדיונים כיצד תיראה מערכת המשפט במדינת ישראל, בכלל זה כיצד יפעלו בתי הדין למניעת ספסרות, והצעות הרשויות המקומיות הועברו למשרד המשפטים. שאלה מרכזית הייתה מי צריך לשפוט בבית המשפט הדין בבעיות אלה. ישראל רוקח הציע כי בבתי הדין הללו ישפוט שופט יחיד מבלי לשתף את נציגי הציבור, ולא ראה בנוכחותם חשיבות רבה, אך הצעתו לא התקבלה.¹¹³ ועדת החקיקה של מועצת המדינה הזמנית דנה בנושא, וגם שר המשפטים הציע כי בתי הדין הללו יהיו במתכונת בית משפט השלום במדינה, וישפוט בו שופט מקצועי אחד. למרות זאת טענו מרבית חברי הוועדה כי דווקא במשפטים אלו חשוב מאוד שיתוף נציגי הציבור בבירור המשפטים ובהטלת העונשים, והציעו למזג את מתכונת בית המשפט הממשלתי עם בית דין של נציגים: אנשי ציבור ועסקנים. הוחלט פה אחד שבית הדין ימנה שלושה שופטים: שופט מקצועי שיהיה היו"ר, ולצידו שני נציגי ציבור. במקרה של ערעור יועבר הדין לבית משפט מחוזי, כלומר לבית משפט מקצועי.¹¹⁴ הוועדה החליטה כי הליך השיפוט בבתי הדין הללו יהיה מהיר ולא על פי דיני העדות כמשפט פלילי רגיל, אלא על פי שיקול דעתם של השופטים ("אומדנא דדיינא").¹¹⁵ לאחר דיון ארוך הוחלט לתת לנאשם את הזכות לערער באופן בלתי מוגבל, בעיקר מכיוון שזכויותיו של הנאשם בערכאה הראשונה היו מוגבלות בהשוואה למשפט פלילי רגיל. שאלה אחרת שהעסיקה את חברי ועדת החקיקה הייתה האם תוכל התביעה הכללית לתבוע את הספרים גם בבתי משפט השלום הרגילים, כפי שהיה בתקופת המנדט, והוחלט כי שיפוט הספרים יתקיים רק בבתי הדין למניעת ספסרות.

הצעת החוק הובאה לאישור מועצת המדינה הזמנית בתחילת חודש אוגוסט.¹¹⁶ שר המשפטים פנחס רוזן הציג את החוק ואמר כי השלטון המנדטורי הותיר שורה ארוכה של חוקים שמשפלים במלחמה בספסרות ובמלחמה בהפקעת מחירים ועליהם הוסיף הוועד הלאומי מספר רב של פקודות, שכולן מכוונות לאותה תכלית, אולם ככל הנוגע לשיפוט

112 מכתב מנחום ניר למועצה המקומית ברחובות (31.5.1948) א"מ 10/5761.

113 להרחבה בעניין הצעת עיריית תל אביב מיום 21.6.1948 לתקנות בית הדין המיוחד לשעת חירום ראו מכתב מעורך הדין של עיריית תל אביב לישראל רוקח, ראש עיריית תל אביב (15.4.1948) אעת"א 4, 3/14 א 37.

114 פרוטוקול ישיבה יג, הצגת הדיונים אודות החוק על ידי שר המשפטים פנחס רוזן במועצת המדינה הזמנית (5.8.1948) א"מ ג - 5668/7 (להלן: הישיבה מיום 15.4.1948).

115 ס' 5 לפקודת מניעת הפקעת שיערים וספסרות (שיפוט), התש"ח-1948 (להלן: הפקודה).

116 שם; הישיבה מיום 15.4.1948, לעיל ה"ש 114.

"המצב הוא איום"¹¹⁷. חברי המועצה דנו בעיקר בשני נושאים בהצעת החוק: אפשרות הרשעה על סמך עדות בודדת בניגוד לדיני העדות המקובלים, וזימון חשודים למשפט על ידי שוטר באופן מיידי באמצעות הודעה בביתו של החשוד, ללא בדיקה של התביעה הכללית. שר המשטרה, בכור שטרית, התרעם על קלות ההליך השיפוטי. לטענתו הדרך להעניש עברייני כרוכה בשלבים שאסור לקצרם: תחילתם בחקירת משטרה, חקירת שופט שלום, ורק לבסוף כתב אישום על ידי הפרקליטות, וקיצור התהליך עלול להיות מסוכן, והוסיף כי "תהיה זו פזיזות, אם נקבל את הפקודה הזאת רק כדי להתנקם בספסר. אינני רוצה להגן על הספסר... אבל מינימום של צדק וסדר אנו מוכרחים להכניס גם בענין זה"¹¹⁸. גם מביטול דיני העדויות הסתייג שר המשטרה, אולי בהכירו את השוטרים: "יכול להיות פקח עריץ, יכול להיות שוטר עריץ. אם לא ניתן לנאשם זכות להתגונן – לא יהיה זה חוק, אלא עריצות, לא יהיה בזה משום צדק". חששו היה מקיפוח זכויות הנאשם, ולכן דרש כי גם בבתי הדין הללו תתנהל חקירת העדים, ובכללם גם השוטרים והפקחים. למרות הסתייגויות שר המשטרה, הדיון הסתיים כשחברי מועצת המדינה אישרו פה אחד את החוק החדש כפי שהוצע, מנציגי המפלגה הקומוניסטית ועד לנציגי "הציבור האזרחי", ובחודש אוגוסט התפרסמה "פקודת מניעת הפקעת שיערים וספסרות (שיפוט) 1948"¹¹⁹.

הפקודה למניעת ספסרות הייתה המשך כמעט ישיר של החוק המנדטורי ובכלל זה העיקרון של שיפוט על ידי נציגי הציבור, זכות הערעור ואפילו הענישה וסכומי הקנסות המרביים. כל חוקי החירום שנחקקו במהלך שנות מלחמת העולם השנייה נותרו תקפים גם בספר חוקי מדינת ישראל, ולאורם פעלו בתי הדין למניעת ספסרות, בעקבות "פקודת סדרי השלטון והמשפט מספר 1 לשנת תש"ח-1948", שהתקבלה ב-19.5.1948¹²⁰. לא היה זה עניין מובן מאליה. בשנת 1950 הגישו הקיבוצים בית השיטה, מעוז חיים ושדה אליהו עתירה לבג"צ נגד בית הדין למניעת הפקעת שיערים וספסרות בחיפה, בטענה כי לבתי הדין הללו לא הייתה סמכות חוקית כיוון שהם לא הוקמו מתוקף חוק שקיבלה הכנסת אלא מתוך פקודה שקדמה להם, וכך גם החוקים המנדטוריים שעליהם הסתמכו. משה זמורה, נשיא בית המשפט העליון, דחה את טענתם וקבע כי לבתי הדין למניעת ספסרות ולהחלטותיהם יש תוקף חוקי.¹²¹ זה היה דיון חשוב שקבע כי חוקי המנדט תקפים, לאור פקודת סדרי השלטון והמשפט, וכך נהנה המשפט הישראלי בראשיתו מהעדכונים והתיקונים שהוכנסו לחוק בשנות פעולתו, ומניסיון המחוקקים והשופטים במהלך מלחמת העולם השנייה.

לאחר חקיקת הפקודה נדרשו העיריות להגיש רשימה של 20 נציגי ציבור שמהם ייבחרו השופטים. כך ניתנה הזדמנות נוספת לגורמים שונים לבקש להתמנות לשופטים בבתי הדין,

117 הישיבה מיום 15.4.1948, שם.

118 שם.

119 הפקודה, לעיל ה"ש 115.

120 על פקודת סדרי השלטון, דרך התקבלותה ומחלוקות שעוררה ראו יונתן פייך כך נולדה: הקמת מערכת הממשל הישראלית, 1947-1951, 115-127 (2009); ראו גם אמנון רובינשטיין וברק מדינה המשפט החוקתי של מדינת ישראל א 35, 49-52 (2005).

121 בג"ץ 125/50 קבוצת החוגים בית השיטה נ' יושב הראש והחברים של בית הדין למניעת הפקעת שיערים וספסרות בחיפה פ"ד ה 113 (1950).

למשל ועד העדה הספרדית בתל אביב או חברי "ארגון המזדקנים", אך פנייתיהם נדחו.¹²² בחירת נציגי הציבור הייתה סקטוריאלית, ולאחר שכל מפלגה המליצה על מועמדיה היה ברשימת המועמדים ייצוג לכל המפלגות.¹²³ לאחר שברשימה הראשונית לבית הדין בתל אביב לא הוצעה אף מועמדת הציעה התאחדות הנשים לשיווי זכויות שלוש מחברותיה כמועמדות לשופטות, ועורכת הדין חמדה נופך מוזס צורפה לרשימת המועמדים.¹²⁴ בדומה לתל אביב גם בחיפה לא ניתן ייצוג לנשים ברשימת המועמדים לשיפוט בבתי הדין למניעת ספסרות, ולמרות פניות ארגוני נשים לא הייתה העירייה מוכנה להוסיף אישה לרשימה. חברות "ועדת ארגוני נשים למלחמה בספסרות בחיפה" פנו לשר המשפטים במחאה על כך שכל 12 השופטים שמונו לבית הדין לספסרות בחיפה היו גברים, שמונה מתוכם עורכי דין. לדבריהן בגלגולו הקודם של בית הדין היו שתי נשים, וגם אז לא היה זה מספיק, בזמן שרוב התובעות והעדים מצד התביעה הן נשים. הן דרשו להוסיף ארבע נשים כשופטות נציגות הציבור.¹²⁵ לאחר שלושה חודשים ללא תגובה ממשרד המשפטים פנו הנשים לתקשורת ופרסמו את תלונתן בעיתון "הארץ". כעבור שלושה ימים הפנו אנשי משרד המשפטים את המתלוננות לעירייה, שבאחריותה הגשת המועמדות, ורק לאחר שלושה חודשים נוספים, בפברואר 1949, מונו ארבע המועמדות של ועדת ארגוני הנשים לשופטות.¹²⁶

עד סוף מלחמת העצמאות הוקמו שלושה בתי דין חדשים, האחד בתל אביב ששימש את כל אזור המרכז, השני בחיפה ובאחריותו כל אזור הצפון, והשלישי במחוז ירושלים. עד ינואר 1949 התבררו בשלושת בתי הדין כ-130 משפטים על עבירות ספסרות, ובהם הורשעו הנאשמים ב-120 מקרים. בחמישים מההרשעות העונש היה מאסר, ומתוכם בארבעים משפטים המאסר היה למשך חודשיים ומעלה, וניתן לומר כי בהשוואה לתקופות הקודמות החמירו מאוד בתי הדין של המדינה במלחמת העצמאות בענישתם וגזרו על ספסרים מאסרים ארוכים יחסית של חצי שנה בכלא.¹²⁷

122 חליפת מכתבים מבכור שטרית, שר המשטרה, לישראל רוקח, ראש עיריית תל אביב (16.4.1948), 10.5.1948, 20.5.1948) אעת"א 4, 37/14 א' - 466; מכתב מארגון המזדקנים לישראל רוקח, ראש עיריית תל אביב (25.8.1948) אעת"א 4, 37/14 א' - 466.

123 ש.ם.

124 מכתב מהתאחדות נשים לשיווי זכויות לאליעזר פרלסון, המפקח על המזונות (20.8.1948) אעת"א 4, 37/14 א' - 466. על רשימת 20 מועמדי עיריית תל אביב למשרת שיפוט בבית הדין לספסרות ראו מכתב מעיריית תל אביב לפנחס (רוזנבליט) רוזן, שר המשפטים (2.9.1948), אעת"א 4, 37/14 א' - 466.

125 מכתב מוועדת ארגוני הנשים למלחמה בספסרות בחיפה לפנחס (רוזנבליט) רוזן, שר המשפטים (29.9.1948) אעת"א 403/21.

126 רו"ן, לעיל ה"ש 103; מכתב ממשרד המשפטים לוועדת ארגוני נשים למלחמה בספסרות בחיפה (8.12.1948) אעת"א 403/21; מכתב ממזכיר העירייה לוועדת ארגוני נשים למלחמה בספסרות בחיפה (1.2.1948) אעת"א 403/21; החלטה 16 של מועצת עיריית חיפה, (23.2.1948) אעת"א 403/21.

127 במקרה אחד נידון עברייני לשישה חודשי מאסר ו-1,000 ל"י קנס, לאחר שהורשע בהברחת עזים וכבשים שנועדו למכירה בשוק השחור, ובמשפט אחר נענש ספסר שהוביל ירקות ללא היתר בשישה חודשי מאסר ו-500 ל"י קנס. ראו מכתב מצ' זלצהיים, עוזר ליועץ המשפטי

ג. בתי הדין לפסדות בתקופת הצנע – שנות החמישים

תקופת הצנע החלה עם פרסום תוכנית הפיקוח והקיצוב באפריל 1949 והסתיימה באופן הדרגתי במחצית השנייה של שנות החמישים, עם הוצאתם של מצרכים שונים ממשטר הפיקוח הכלכלי. התוכנית הכלכלית שעמדה בבסיס הצנע הייתה המשך ישיר של משטר הפיקוח הכלכלי מתקופת המנדט.¹²⁸ כמשך כל שנות החמישים, בזמן קיומה של תוכנית הצנע, התקיים המסחר בשוק השחור באופן נרחב, וחלק גדול מהציבור נטל בו חלק. בהדרגה הלכה והצטמצמה התופעה, כאשר מדיניות הפיקוח הכלכלי ותוכנית הצנע הלכו ובוטלו באופן הדרגתי, עד לביטולן המוחלט בסוף שנות החמישים. מאבק הרשויות בתופעה ידע "גלים" מספר של החרפת הטיפול בספסרות ובשוק השחור, והושפע מדעת הקהל, בעיות פוליטיות ותפיסות כלכליות שונות.

גם בתי הדין המשיכו לפעול במתכונתם החדשה, והיו חלק ממדיניות הצנע שעליה הכריזה ממשלת ישראל באפריל 1949. בשנה הראשונה לתוכנית היא זכתה להצלחה כשהאינפלציה נבלמה ורמת המחירים נותרה יציבה. אולם בקיץ 1950 עלו מחירי המזון וחומרי הגלם בשוק הסחורות העולמי בעקבות פרוץ מלחמת קוריאה.¹²⁹ כתוצאה מכך, וכתוצאה ממחסור במטבע חוץ לאור הוצאות רכות של המדינה בעקבות קליטת העלייה ההמונית, החלה התייקרות מצרכים מיובאים וירידה ניכרת במלאי הסחורות.¹³⁰ המסחר בשוק השחור הלך והתרחב, והמשק נכנס לסחרור.

בעיות האספקה, מימוש תוכנית הצנע ופריחת השוק השחור הפכו לנושא ציבורי מרכזי, והמלחמה בשוק השחור הלכה והסלימה. ראשי משרד האספקה והקיצוב הגבירו את הפרסומים בתקשורת על פעולות המשרד נגד השוק השחור וקיימו מסיבות עיתונאים מיוחדות שבהן הציגו את הישגיהם. לדבריהם המלחמה "בנגע ציבורי זה" הוגברה בשלושת החודשים האחרונים, אך למרות זאת חל גידול ניכר בשוק השחור כתוצאה מגורמים שונים ובהם הסחבת במערכת המשפטית, עיכובים בבירור דינם של עבריינים ומתן עונשים קלים

לממשלה, לכתריאל סלומון בעניין מניעת הפקעת שערים ופיקוח על המחירים (2.2.1949).
א"מ ג-19/9027.

128 וייס, לעיל ה"ש 3; חיים ברקאי ימי בראשית של המשק הישראלי (1982); נחום גרוס לא על הרוח לברה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ ישראל בעת החדשה (תש"ס); אסתר אלכסנדר "כלכלת הקליטה בעשור הראשון למדינת ישראל" עיונים בתקומת ישראל 2 78 (1992); אורית רוזין "המאבק על הצנע": עקרונות הבית והממשלה" ישראל 1 81 (2002); אורית רוזין חובת האהבה הקשה (2008); משה ורד משטר הצנע בישראל 1949-1950 (עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן 2002); משה ורד החברה הישראלית והצנע בישראל 1949-1950 (חיבור לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן 2006); תום שגב 1949 הישראלים הראשונים (1984).

129 נחום גרוס "כלכלת ישראל" העשור הראשון תש"ח-תשי"ח 137, 140-150 (צבי צמרת וחנה יבלונקה עורכים (1997); ראו גם "המלחמה בקוריאה והמצב הכלכלי במדינת ישראל" ידיעות אחרונות 14.7.1950.

130 יעקב לבכי מאזן המזונות בישראל (תש"י עד תשי"ד) 20-59 (1990).

יתר על המידה שלא הרתיעו את העבריינים.¹³¹ זו הייתה חזרה על טענות זהות שנשמעו במשך תקופת המנדט, אלא שהפעם הייתה מערכת המשפט עצמאית.

בקיץ 1950 איבד הציבור את אמונו בממשלה וביכולתה לספק לו את צרכיו ופנה בהמוניו לשוק השחור. למעשה, השוק הרשמי כמעט פסק מלהתקיים, שכן מרבית הפעילות הכלכלית עברה לערוצים הלא חוקיים. זה היה מעין "מרי אזרחי" של הציבור נגד ממשלתו. הממשלה מצידה הכריזה מלחמה על השוק השחור ונקטה צעדים שלא הופעלו קודם לכן בזמן המנדט, ואף לא במלחמת העצמאות. לראש הממשלה ניתנו סמכויות חירום, שכמותן לא ניתנו לו גם בזמן מלחמת העצמאות, הוקם מטה מיוחד למלחמה בשוק השחור ובו השתתפו ראשי השין-בית (כפי שנקרא אז השב"כ), המשטרה, משרד המשפטים ומשרד האספקה והקיצוב.¹³²

המבצע נגד השוק השחור החל כנאום מיוחד לאומה שנשא ראש הממשלה דוד בן גוריון והתנהל בשתי חזיתות עיקריות.¹³³ האחת הייתה במישור המעשי, כלומר פשיטות משטרה, חיפושים והלשנות, הצבת מחסומי דרכים והטלת עוצר על תנועת כלי רכב לערים הראשיות, גל מעצרים של ספסרים שנאזקו והובלו למעצר קבל עם ועדה ונכלאו בתנאים משפילים, והטלת עונשי מאסר חמורים למורשעים בספסרות.¹³⁴ החזית השנייה הייתה חזית התעמולה, שבמובנים רבים הייתה החשובה יותר – לפעולות האכיפה לא הייתה משמעות ללא מבצע הסברה רחב היקף שפעל בכל ערוצי התקשורת האפשריים: עיתונות, שידורי רדיו, סרטי קולנוע, כרזות, נאומים ועצרות עממיות, והפיכת משפטי הספסרים למעין משפטי ראווה. מרדכי וודיסלבסקי היה בעל בית חרושת לאריגה; הוא נשפט בבית הדין לספסרות בתל אביב שלושה ימים לאחר פתיחת המבצע נגד השוק השחור. ב־14.9.1950 ערכו פקחי משרד האספקה ביקורת בביתו ובשעת החיפוש הוא הצהיר כי אין לו בבית כל סחורה אחרת, פרט לקופון על בד ריפוד וחתוכת בד לחליפה לאשתו. בזמן החיפוש התגלו בתוך ארגו של כלי מיטה 150 מטר בד צמר שהוציא וודיסלבסקי מבית החרושת והטמינו בדירתו הפרטית. ארבעה שבועות לאחר מכן, במהלך משפטו, הודה וודיסלבסקי באשמה וטען להגנתו כי לולא נתפס היה נענה לקריאתו של ראש הממשלה ומחזיר את הסחורה. שופטי בית הדין לספסרות בתל אביב, השופט המחוזי ד"ר אבישר (שוארצמן) ועימו שני שופטים נציגי הציבור, צבי שריבר ועו"ד פרנק, התחשבו בנימוק זה, דנו את הנאשם למאסר של שנה וחצי וציינו כי

131 בחודשים מאי-יוני נערכו יותר מ־13,000 ביקורות בכל ענפי המשק, ולאור ממצאיהן נפתחו למעלה מ־2,000 תיקים נגד עבריינים. באותו פרק זמן הועברו כ־400 תיקים לפרקליטי המחוזות, ב־480 תיקים נשלחו אזהרות ו־100 נסגרו משום שההאשמה נמצאה מוטעית או שהחשד לא בוסס. ראו למשל "הוגברה המלחמה בשוק השחור" דבר 27.7.1950, 1-2.

132 על החלטת הממשלה "בעניין השוק השחור" ראו פרוטוקול ישיבה של הממשלה ה־1 (24.9.1950) א"מ ISA-PMO-GovernmentMeeting-0002eeb; ראו גם פרוטוקול ישיבת המטה למלחמה בשוק השחור (29.9.1950) א"מ פ-714/19.

133 נאום ראש הממשלה דוד בן גוריון (3.10.1950) ארכיון בן גוריון 87171. הנאום במלואו התפרסם גם בעיתונות היומית, ראו "ראש הממשלה קורא לביעור השוק השחור" הארץ 4.10.1950, 1; "כל אמצעי המדינה יגויסו לביעור גורמי השוק השחור" דבר 4.10.1950, 1.

134 שוק שחור – סכומים יומיים (1.1.1950) א"מ ל־4/2171.

להבא יחמירו בעונשים. פסק דינו של וודיסלבסקי התפרסם בפירוט בעיתונות היומית.¹³⁵ אך בכך לא היה די, ועונשו החמור של וודיסלבסקי נוצל לתעמולה: כרזה ובה גזר הדין הודפסה והודבקה על גבי לוחות מודעות ברחבי הארץ.¹³⁶ בראש הכרזה הופיעו דברי הסיכום של השופט, ככותרת שהודגשה בצבע אדום ובגודל רב (ההדגשות במקור): **”בנינו לא שפכו את דמם בהביאם לנו את המדינה כדי שספסרים תאבי בצע יחבלו בה מבפנים (מדברי השופט)”**. הכרזה המשיכה:

”מגזר דין של מעלים סחורות בגזר הדין על מרדכי וודיסלבסקי, שהואשם בהעלמת סחורות, נאמר:
... בית הדין מתיחס לעבירות אלו בכל הרצינות וביחס לעבריינים שיובאו לפנינו לדין בעתיד בעד העלמת סחורות מוקצבות שתיעשינה מהיום והלאה לא נהסס להטיל את מכסימום העונש חמש שנות מאסר בצירוף 2500 ל”י קנס וסנקציות אחרות... בית הדין דן את הנאשם למאסר לתקופה של 18 חודש ומצווה להחרים את הסחורה... בית הדין מחייב את הנאשם לשלם לאוצר המדינה סך 100 ל”י בעבור הוצאות המשפט והוצאות הפירסום”.

כמו במקרים אחרים, בפסק הדין של השופטים עצמם ובפרסום הרב שנלווה למשפט נקשרה ההקרבה של כלל הציבור, שהתבטאה בכך ש”בנינו שפכו את דמם” במלחמת העצמאות, להטלת עונש חמור מאוד על ספסרות מכיוון שהספסרות פגעה בהקרבה זו וניצלה אותה לתועלת אישית על חשבון הכלל. נוסף לעונש המאסר עצמו, לפרסום המשפט בצורה כה בולטת וללחץ החברתי היה משקל רב בתעמולה נגד הספסרות, שנעשתה בפאתוס רב. בחודש יולי 1950, לאחר עבודת הכנה במשרד המשפטים ובמשרד האספקה והקיצוב, החלו דיונים בכנסת לערכון החוק למניעת הפקעת שיערים וספסרות ולהחליף את הפקודה שהתקבלה על ידי הממשלה הזמנית באוגוסט 1948. שר המשפטים הציג את הצעת החוק והדגיש כי החוק החדש דומה בעקרונותיו לפקודה הנוכחית, אולם הוא נועד לתקן ליקויים שנתגלו לאור הניסיון המעשי, ומטרתו העיקרית הייתה להאיץ את קצב התנהלות המשפטים.¹³⁷ לדבריו “מאמצי הממשלה להשליט במדינה משטר של צנע עלולים לעלות בתוהו, אם לא ייעשה מעשה לסתום את הפרצה הזאת ולתקן מה שטעון תיקון בשדה השיפוט בעניני הספסרות”.¹³⁸ ההצעה העיקרית לתיקון נגעה להרכב בתי הדין המיוחדים למניעת הפקעת שיערים, שבהם ישבו בדין שופט ושני נציגי הציבור. שר המשפטים טען כי “התקווה שתלו בהרכב נציגי הציבור הכזיבה כיוון שבמרבית המשפטים הם נהגו להקל בדין”, לפעמים

135 “המלחמה בשוק השחור” דבר 8.10.1950, 4; מודעה מטעם משרד האספקה “היועץ המשפטי נגד מרדכי וודיסלבסקי – פסק דין” הארץ 16.10.1950, 3.

136 “בנינו לא שפכו את דמם” הספרייה הלאומית, https://web.nli.org.il/sites/nli/english/digitalibrary/pages/viewer.aspx?presentorid=NNL_Ephemera&DocID=NNLEphemera700161009.

137 הצעת חוק למניעת הפקעת שיערים וספסרות (שיפוט), התש”ו–1950, ד”כ 17.7.1950–18, 2546–2218.

138 על דבריו של פנחס רוזן בישיבת הכנסת שנערכה ביום 17.7.1950 ראו “חוק להחשת הנוהל המשפטי נגד מפקיעי שיערים וספסרות” דבר 18.7.1950, 1.

מחשש שקרוביהם יהיו בין הנאשמים, ולפעמים מתוך היכרות וקשרי מסחר עם העבריינים, בייחוד בערים הקטנות, במושבות וביישובים קטנים. לכן הביאה הממשלה לאישור הכנסת שיש לקבוע הרכב מקצועי לבתי הדין למניעת הפקעת שערים, ולאפשר ניהול משפטים בפני שופט יחיד במקרים מסוימים.

ויכוח ממושך של יומיים על הצעת החוק למניעת הפקעת שערים וספרות הסתיים בהחלטה להעביר את הצעת החוק לדיונים נוספים בוועדת החוקה.¹³⁹ בעקבות פעולתה של הוועדה עודכן החוק למניעת הפקעת שערים וספרות בפברואר 1951.¹⁴⁰ למרות הדיונים הארוכים, לא נמצאו שינויים רבים בין החוק החדש לבין הפקודה משנת 1948. בתי הדין המיוחדים המשיכו במתכונתם הקודמת וכיהנו בהם שני נציגי הציבור לצד השופט המקצועי, למרות התנגדותו של שר המשפטים ורצונו במערכת מקצועית. כדי לחייב את נציגי הציבור לשבת בבתי הדין נקבע כי נציג הציבור שנעדר מהדיון המשפטי ללא סיבה מספקת צפוי לקנס של מאה לירות. שינוי מהותי אחר היה מתן אפשרות בחוק לשפוט עבריינות על החוק למניעת הפקעת שערים וספרות גם בבתי משפט רגילים, ולבטל את הבלעדיות שהייתה לבתי הדין המיוחדים מאז קום המדינה. הייתה בכך חזרה למדיניות השיפוט בתקופת המנדט שבה התקיימו שתי מערכות השיפוט בה בעת. שינוי אחר היה החרפת הענישה המרבית האפשרית, ובמקום העונש המרבי שעמד עד אז על מאסר של עד חמש שנים וקנס של 2,500 לירות, נקבעה ענישה מרבית של מאסר עד שבע שנים או של קנס עד 10,000 לירות. כמו השוק השחור עצמו, גם משפטים נגד ספרים בבתי הדין למניעת הפקעת שערים וספרות נמשכו כל שנות החמישים. בחינת הרישום הסטטיסטי של פעולת בתי הדין לספרות בעשור הראשון של מדינת ישראל מגלה כי שנת 1950 הייתה שנת השיא במאבק נגד השוק השחור, ובמהלכה הוגשו למעלה מ-3,000 תיקים על עבירות ספרות, למעלה מפי שניים מהשנה שקדמה לה:¹⁴¹

תקופה	15/5/48-31/12/48	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958
תיקים שהוגשו	278	1,408	3,026	1,034	533	327	98	7	26	130	72

במהלך שנות החמישים הלכו וצומצמו ההגבלות על המסחר והקצבות המצרכים. כתוצאה מכך פחתו עבירות הספרות, והמערכה נגד השוק השחור דעכה. מספר המשפטים נגד ספרים הלך ופחת, עד לסגירת בתי הדין המיוחדים בשנת 1958 והעברת הטיפול בענייני ספרות לבתי משפט השלום.

139 "חוק למניעת הפקעת שערים הועבר לוועדת החוקה" דבר 19.7.1950, 1.

140 חוק למניעת הפקעת שערים וספרות, התשי"א-1951, ס"ח 40.

141 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ולמחקר כלכלי בין השנים 1948-1958; ראו גם הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה של פעולות בתי המשפט (1951) (1953).

ד. דיון בתופעת בתי הדין לספרות

עיון בתופעת בתי הדין למניעת ספרות מגלה כמה היבטים שאינם מובנים מאליהם. בתי הדין הוקמו על ידי שלטון המנדט הבריטי בזמן משבר חריף באספקת מצרכים חיוניים, בעיצומה של מלחמת העולם השנייה. מדוע המשיכו בתי הדין להתקיים גם בזמן השלטון הישראלי? ומתוך כך, מה היה התפקיד החברתי שמילאו בתי הדין הללו וכיצד מומשה מטרתם באמצעות הרכב שופטים שכלל נציגי ציבור לא מקצועיים? מה הייתה מידת יעילותם בהשוואה לבתי משפט השלום, שגם בהם נשפטו עבירות הספרות אך בהרכב שופטים מקצועיים – האם הקמת מערכת ייחודית זו הצדיקה את המאמץ? במהלך שנות קיומם הלך והשתנה מעמדם של בתי הדין, ויוקרתם פחתה. מה ניתן ללמוד מכך על החברה הישראלית ועל יחסה לשוק השחור ולמערכת משפטית עצמאית זו?

1. מורשת המנדט הבריטי

בתי הדין לספרות היו מוסד ייחודי שנוסד בתקופת המנדט הבריטי והמשיך להתקיים במשך כל העשור הראשון של מדינת ישראל הצעירה. בחינת התופעה לאורך התקופה שבה פעלו בתי הדין לספרות מגלה רציפות אחידה יחסית של מבנה, אופן פעולה ואפילו דעת קהל, ומהווה ביטוי למרכזיותה של מורשת המנדט הבריטי בעיצוב נורמות השלטון ומערכת המשפט בישראל.¹⁴²

התיקוף המקובל בהיסטוריוגרפיה של מדינת ישראל ובתודעה הציבורית רואה בשנת 1948 את נקודת הראשית; בה החלה "הספירה החדשה" כאשר התחוללו שינויים מפליגים בסדרי עולם פוליטיים, חברתיים, דמוגרפיים ותרבותיים בעקבות הקמת מדינת ישראל במהלך מלחמת העצמאות.¹⁴³ אולם מחקר בתי הדין לספרות מגלה כי 1948 לא הייתה נקודת מפנה בעלת משמעות כה רבה – נורמות המסחר, נכונות הציבור לפעול באופן לא חוקי ופעולת בתי הדין נותרו כשהיו קודם לשינוי זה. יתר על כן, גם תפיסת השלטון את מחויבותו לתושבים, שממנה נגזרו משטר הפיקוח הכלכלי, המערכת החוקית ואכיפת החוקים, נותרו כשהיו למרות השינוי הפוליטי והמאבק הצבאי. בתחומים אלו הייתה נקודת השינוי המרכזית דווקא בזמן השלטון הבריטי במלחמת העולם השנייה, כאשר עם פתיחת המלחמה ובמהלכה גובשו תפיסות אלו. מבחינה זו מדינת ישראל ותושביה המשיכו בנתיב שנסלל כבר בתקופת המנדט, וקו השינוי שבין המשטרים אינו ברור כלל.

142 על טענות נוספות על מרכזיות מערכת המשפט המנדטורית והשפעתה על המערכת הישראלית ראו אסף לחובסקי "בין שני עולמות: מורשת המשפט המנדטורי במדינת ישראל בראשיתה" *ירושלים בתקופת המנדט* 253 (יהושע בן אריה עורך 2003); אסף לחובסקי "בין 'מנדט' ל'מדינה': על חלוקת ההיסטוריה של המשפט הישראלי לתקופות" *משפטים* כט(3) 689 (1998); David Schorr, *A Prolonged Recession: The Continuing Influence of British Rule on Israeli Environmental Law*, in BETWEEN RUIN AND RESTORATION 209 (Char Miller, Dan Orenstein & Alon Tal eds., 2013).

143 ביטוי ציורי לתפיסה זו מהווה כותרת ספרה של נתיבה בן יהודה על מלחמת העצמאות. נתיבה בן יהודה 1948 – בין הספירות (1981).

במלחמת העצמאות, בימים שבין השלטון הבריטי לישראלי, דבקו ראשי היישוב במנגנונים המוכרים כדי לטפל בבעיות השעה והקימו מחדש מוסדות מנדטוריים שונים לטיפול בשוק השחור, כמו בתי הדין לספרות. כך גם לאחר המלחמה: המשך קיום בתי הדין, מדיניות הפיקוח הכלכלי בשנותיה הראשונות של ישראל ותוכנית הצנע שעליה הכריזה הממשלה באפריל 1949 היו המשך ישיר של המדיניות הכלכלית המנדטורית בימי מלחמת העולם השנייה, ובמהלך כל שנות קיומם של בתי הדין לספרות בתקופות השונות המשפטים התנהלו במתכונת דומה. מרבית העבירות היו ספרות במחירי מצרכים מפוקחים, והנאשמים שהובאו למשפט לא היו הצרכנים שקנו בשוק השחור אלא הסוחרים שמכרו להם, מרביתם סוחרים זעירים. שוב ושוב חזרה הדרישה לשפוט ולהעניש את הסוחרים הגדולים העוסקים בספרות, וכאשר סוחרים אלו הובאו למשפט היו אלו מעין משפטי ראווה, בדפוס שנקבע בתקופת המנדט ונמשך במלחמת העצמאות ולאחר מכן.

2. בתי משפט של נציגי ציבור

הרכב השופטים בבתי הדין היה אמצעי לחינוך החברה שנועד להפוך את המשפטים לנגישים ופשוטים להבנה, לא משפטים מפולפלים העוסקים בסוגיות שבהן רק מומחים למשפט יכולים להכריע. נציגי הציבור היו אמורים לתווך את החוק לציבור, על פי כוונתם המוצהרת של ראשי הרשויות המקומיות שהעלו את הרעיון, ושל הנציב העליון שתמך בו, ומניע זה נותר על כנו במשך כל שנות קיום בתי הדין.

הרכב השופטים בבתי הדין לספרות בתקופת המנדט היה ייחודי בכך שכלל נציגי ציבור ללא רקע משפטי מקצועי, כשלכל בית דין מונו שלושה שופטים: ראש העירייה שבה הוקם בית הדין ולצידו שני נציגי ציבור. הרכב מיוחד זה נבע מתפיסה שראתה בשיתוף הציבור במלחמה בספרות ובאכיפת חוקי הפיקוח צעד חיובי שעשוי להניב תוצאות משמעותיות בריסון הספרות. גורמים נוספים שהשפיעו על עיצוב הרכב זה היו השפעת מורשת המשפט הבריטית, שבה כיהנו נציגי ציבור חסרי השכלה משפטית כשופטים בבתי דין של מושבעים, והרצון לתת אוטונומיה משפטית מסוימת לתושבים, כצעד מבטא אמון. לאחר סיום המנדט הוקמו מחדש בתי הדין כ"ועדות מיוחדות למניעת ספרות", והרשויות העירוניות המשיכו להיות הבסיס לפעולתם. הרכב השופטים המשיך לכלול שלושה שופטים שמונו על ידי הרשות המקומית, אך בניגוד לתקופת המנדט לא היו השופטים מנהיגים או ראשי עיריות אלא אישי ציבור מסקטורים מקומיים שונים. לאחר הקמת מדינת ישראל המשיכו בתי הדין לפעול בהרכב של שלושה שופטים. לראשונה כיהן שופט מקצועי כיו"ר, ולצידו שני נציגי ציבור שנבחרו לפי ייצוג פוליטי של רשימות מפלגתיות, וכך, לאורך כל שנות פעילותם של בתי הדין לספרות כלל הרכב השופטים נציגי ציבור, אולם מאפייני ההרכב השתנו במרוצת השנים.

3. בתי הדין – מחנכי החברה

עם הקמת בתי הדין תלו בהם הציבור וההנהגה תקוות רבות כשתפסו את המערכת המשפטית ככלי מרכזי לעיצוב דמותה של החברה ודפוסי השלטון. הכלכלן ד"ר נתן בן נתן ביטא זאת שנים מספר לאחר הקמת בתי הדין, כשכתב בחודש ינואר 1950:

אנו חיים במדינה המבוססת על החוק. משמעותו של דבר הוא, כי ההכרעה הסופית בהרשעה או בזיכוי העברייני היא בידי השופט. גורלו של משטר הצנע בידי בית הדין בישראל. אם יתייחס זה בחומרה לעבירות על חוקי הצנע... ינקוט גם הציבור יחס של כבוד לחוקים ולצווים אלה. אם יקלו השופטים ויטילו קנסות קלים לערך על העבריינים, יהרסו כמו ידיהם את משטר הצנע המוקם מתוך מאבק ויסורים... מי שעוקב יום אחר פסקי הדין המוצאים יום יום על ידי בתי הדין נגד עברייני הצנע – מגיע לכלל מסקנה שבתי הדין ברובם אינם משתפים פעולה עם הממשלה במערכה הכלכלית... השופט מצפוננו חופשי, אולם מחובתו לשותף פעולה במלחמה גורלית של העם.¹⁴⁴

שבועיים לאחר מכן החרף בן נתן את ביקורתו על בתי הדין; לדעתו הם לא פעלו לתיקון החברה אלא להפך: "יש בידם של בתי המשפט לבסס את המשטר ולפתחו, או גם לחבל בו ולכרסם אותו מבפנים על ידי פסק הדין שלהם".¹⁴⁵ את דבריו סיים בתקווה כי "בידי בתי הדין כוח רב לעצב את פני הכלכלה שלנו, לסייע בידי הבונים, או להפוך את המשפט בישראל למשפט הנוגד את הרעיונות של משטר כלכלי סוציאלי. אולם תהליך זה של התגבשות בתי המשפט כגורם המקדש את הכלכלה שלנו בכיון הרצוי, מחיב את הציבור ואת העיתונות לשותפות פעילה ולהכרת אחריות לגבי בתי המשפט".¹⁴⁶

נתן בן נתן, שהיה כלכלן בקיא וחבר מרכז מפא"י, שיקף בדבריו את הבנתה של מפלגת השלטון את תפקידם של מערכת המשפט ובתי הדין כאמצעי חשוב לחינוך ולהקניית נורמות פעולה. אחד מהכלים שבו עיצבו בתי הדין את דעת הקהל היה השימוש בענישה חברתית, כלומר ביקורת של חברי החברה (Peers) נגד העבריינים. ההשפלה הפומבית שבפרסום פסקי הדין, והאיום הטמון בהדרה חברתית הנגזרת מכך, היו כלים רבי השפעה. לכאורה זהו אחד מתפקידיה של כל מערכת משפט, אולם בבתי הדין הללו קיבלה משמעות זו משקל מרכזי יותר. ענישה זו התבטאה למשל בפרסום פסקי הדין בצורה מובלטת כחלק מהתעמולה נגד השוק השחור, והוקעת הספרים כבוגדים במולדת.¹⁴⁷

מדוע פסעו הרשויות בדרך זו של ענישה חברתית? סיבה אפשרית נעוצה בחברת היישוב הוולונטרי, טרום הקמת המדינה, חברה נטולת אמצעי אכיפה. אולם הסבר זה פשטני במקצת, ולו רק לאור העובדה כי לבתי הדין לספסרות היו סמכויות ענישה נרחבות. סיבה

144 נתן בן נתן "יומן כלכלי" דבר 11.1.1950, 3. הכלכלן ד"ר נתן בן נתן, יליד גרמניה, הקים את המחלקה לכלכלה וסטיסטיקה בעיריית תל אביב. לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה עזב בן נתן את העירייה ועבר לשירות ממשלת המנדט, בה שימש כממונה על אגף המזון בתל אביב ובמחוז לוד, ולאחר מכן כעוזר למפקח על המזונות (1943). בן נתן היה חבר הוועדה הכלכלית של הסוכנות היהודית ושל ההסתדרות הכללית ועיתונאי בעיתונים שונים, בהם "דבר" ו"הארץ".

145 נתן בן נתן "שוחד, ספסרות ובתי דין" דבר 24.1.1950, 2.

146 שם.

147 מעניין לציין שבתי הדין לספסרות לא היו המוסדות המשפטיים היחידים באותה תקופה שנועדו לחינוך החברה. דוגמה מעניינת אחרת מימי מלחמת העצמאות היא בית הדין העליון של מרכז המפקד לשירות העם, ששפט אנשים שנפקדו משירות צבאי ואת בני משפחותיהם שסייעו להם. להרחבה בנושא ראו למשל ענת שטרן לוחמים במשפט: השיפוט הצבאי בישראל במלחמת העצמאות 119-163 (2021).

אפשרית אחרת היא אופיין של עבירות השוק השחור. בניגוד לעבירות פליליות שמופיעות כבר בעשרת הדיברות, כמו רצח או גנבה, בעיני האזרח יש לעבירות הספסרות מידה רבה של שרירותיות וחוסר חוקיות: מוצר שהמסחר בו מתנהל באופן חופשי ביום א', הפך כן לילה לאסור במסחר, ומי שמוכר אותו ביום ב' הוא עברייין. כדי לחנך את הציבור להבנה של התנאים הכלכליים או לפעולה על פי החוק ללא הבנה כזו נדרשת מערכת אחרת של תמריצים ועונשים, ואותם הענישה החברתית מספקת בצורה יעילה יותר. החשש מפני "מה יגידו עליי" חברי הקהילה עשוי למנוע עבריינות יותר מקנסות או פגיעות חומריות אחרות.

4. אפקטיביות בתי הדין למניעת ספסרות

קשה להעריך את מידת ההשפעה של בתי הדין לספסרות. הם הוקמו מתוך תפיסה רחבה בנוגע ליעוד מערכת המשפט, כמערכת שתכליתה לא רק להשליט חוק וסדר ולפתור מחלוקות בחברה אלא גם להטמיע ערכי מוסר, ולכן בתי הדין קיבלו צביון של בתי דין עממיים כשהמשפטים נועדו לחנך את הציבור. ראשי השלטון הבריטי ציפו כי הקמת בתי הדין תגביר את שיתוף הפעולה של הציבור במלחמה בשוק השחור, וראשי היישוב היהודי אף קיוו כי בתי הדין ישמשו כמצפן חברתי לטיפוח הנורמות החברתיות הרצויות. הדעות היו חלוקות בנוגע למימוש ציפיות אלו. ראשי הערים טענו כי בתי הדין היו מוצלחים למדי, ובעיתונות נכתב כי "בית הדין עשה את המוטל עליו באופן ההולם ביותר"¹⁴⁸. גם לטענת שופטי בתי הדין בתקופת המנדט ואנשי משרד הפיקוח על המזון הייתה פעולתם של בתי הדין חיונית, אך חוסר האחידות בין בתי הדין השונים ברחבי הארץ גרם לכך שצעד זה נגד הספסרות היה חלקי בלבד וסבל מהשפעות מקומיות רבות.¹⁴⁹

אולם היו רבים שחשבו כי בתי הדין לא עמדו בציפיות, וודאי שלא חינכו את הציבור לשינוי התנהגותו. ד"ר יוסף לם, התובע המשפטי של משרד המפקח על המחירים בתקופת המנדט, שהיה חבר הכנסת הראשונה מטעם מפא"י ולימים שופט מחוזי, ציין כי הניסיון של תקופת מלחמת העולם לימד שבתי הדין המקומיים לא היו מכשיר יעיל במלחמה נגד ספסרות. לדבריו הצלחתם הייתה בעיקר בשיפוט עבירות טכניות או עבירות שחשיבותן הציבורית לא הייתה רבה, ולכן "שפיטת עברות שחשיבותן הציבורית גדולה צריכה להימסר למוסד מרכזי מחוזי שלא יהא נתון להשפעות מקומיות"¹⁵⁰. לדעה זו הצטרפו גם ראשי מערכת המשפט הישראלית, שהתנגדו לקיומה של מערכת נפרדת המבוססת על שופטים נציגי הציבור וניסו לבטל אותה כבר עם הקמת המדינה, אך לא הצליחו בכך. בכל שנות פעילותם של בתי הדין לספסרות הועלתה ביקורת על חוסר המקצועיות של הרכב השופטים ועל העובדה שעקרון הפרדת הרשויות לא התקיים במישור העירוני, כאשר לרשות המבצעת המקומית ניתנה גם סמכות שיפוט. כוח זה אף היה עלול להוביל להשחתתם, ולא פעם העלו

148 "האם מילא ביה"ד לספסרות את התקוות?" ידיעות אחרונות 18.11.1942 (להלן: האם מילא ביה"ד לספסרות את התקוות?).

149 דוח המשרד לפיקוח על המזון, דוחות משרד המזון בארץ ישראל (1942) TNA FO 922/163; 1942; ראו גם האם מילא ביה"ד לספסרות את התקוות?, שם.

150 מכתב מד"ר יוסף לם, התובע המשפטי של משרד המפקח על המחירים למנהל המחלקה המשפטית של מנהלת העם (3.5.1948) א"מ ג-35/5661.

מורשעים בספסרות טענות כי ראשי העיריות ניצלו את כוחם לרעה והתנכלו להם, מתוך סינה אישית או על רקע עדתי.¹⁵¹

בניגוד לציפיות, בתי הדין הללו לא הובילו את המלחמה בשוק השחור; יתרה מזו, בעיות המערכת המשפטית הרגילה התגלו גם במערכת זו. הסחבת הרבה שהייתה כרוכה בהליך המשפטי וחוסר יעילותו גרמו לתרעומת מצד הפקידות האחראית על המלחמה בשוק השחור; אלה האשימו את מערכת המשפט בפגיעה במאבק זה. גם רמת הענישה לא ענתה על הציפיות לחינוך החברה, כאשר בתי הדין הללו לא החמירו בענישתם, ולא קבעו קו נוקשה יותר מבתי הדין הרגילים. השוואה בין מידת הענישה בבתי הדין המיוחדים לבין הענישה בבית משפט השלום בשנים שבהן נערכו משפטים בשתי המערכות במקביל מגלה כי לא היו כלל הבדלים בין השתיים. למשל, בשנת 1943 הייתה התפלגות העונשים בשני סוגי בתי הדין כמעט זהה: כ-6% מהנאשמים זוכו, 5.7% מהנאשמים נאסרו, ובשתי מערכות השיפוט נענשו 76% בקנס נמוך מ-10 לירות.¹⁵² אך גם כאשר נשפטו הספסרים רק בבתי הדין המיוחדים, נמשכו תלונות הציבור וגורמי המקצוע על ענישה רחומה מדי מצד בתי הדין.¹⁵³ משמעות הענישה המקילה היא כי השופטים לא תפסו את עבירת הספסרות כעבירה חמורה במיוחד, בניגוד לרטוריקה הרווחת שהציגה אותם כבוגדים בזמן חירום. מכאן גם הניגוד בין השופטים, שייצגו את דעת הציבור, לבין הנהגת השלטון הבריטי ולאחר מכן הנהגת מדינת ישראל, שראו בספסרות ובשוק השחור בעיה מסוכנת, וגם עצם הקמת מוסד מיוחד לשיפוט עבירות אלו מעידה על כך.

כדי לפתור בעיות בזמני מצוקה, כמו אספקת מצרכים חיוניים לכול, או דיור לנזקקים בזמן עלייה המונית, התפתחה מערכת רגולציה מסועפת. חלק ממערכת זו היו "טלאים" שנתפרו לכיסוי פערים במימוש התקנות, כלומר שיפוט מפרי החוקים והתקנות: בתי דין לשיפוט ספסרים או בתי דין לשכר דירה. מעניין כי הבעיות שהתגלו בבתי הדין לספסרות דומות לאלו שנמצאו גם בבתי דין אחרים המבוססים על נציגים, כפי שניתן לראות במאמרה של מאיה מרק המופיע בגיליון זה: סחבת משפטית, טענות לעיוות הדין, ועירוב רשויות בין הרשות השופטת למבצעת, כשראשי הרשויות המקומיות עמדו בראש בתי הדין לספסרות.

5. השתנות מעמד בתי הדין בחברה הישראלית

מעמדם של בתי הדין לספסרות השתנה לאורך שנות קיומם, בהתאם למאפייני התקופה. בתקופת המנדט הבריטי היה השלטון המקומי אחד הערוצים החשובים לפעילות פוליטית עצמאית. העיריות ניהלו את חיי היום יום של הקהילות היהודיות והערביות, ומתן הסמכות לשפוט ולהעניש העניקה למוסדות אלו כוח רב ומעמד חשוב ומשמעותי. ואכן, היוזמה להקמת בתי הדין בסוף שנת 1941 הייתה של ראשי הרשויות המקומיות, והצעתם התקבלה

151 למשל טענותיו של טרכנטנגוט כלפי ראש עיריית תל אביב כי הוא נוטר לו באופן אישי ולכן הוא הובא למשפט, או טענות יהודה לוי על ענישה חמורה המפלה אותו לרעה בגלל "מוצאו התימני". תיק 26/42, לעיל ה"ש 41; תיק 10/42, לעיל ה"ש 58.

152 המחלקה המשפטית דוחות ביצוע, לעיל ה"ש 9.

153 ראו פרוטוקול ישיבה של ועדת המשנה של ועדת חוקה חוק ומשפט לחוק בתי דין נגד ספסרות (16.10.1950) א"מ כ"ב 26/16.

על ידי שלטונות המנדט. ביטוי למעמד בתי הדין הייתה העובדה כי נציגי הציבור שכינה כשופטים היו משפטים בכירים ביישוב. בתקופת מלחמת העצמאות נתפסו בתי הדין ככלי חינוכי למניעת האנרכיה ביישוב היהודי בתקופת החירום ובהעדר מוסדות שלטוניים. בתקופה זו, מרבית השופטים כבר לא היו משפטים אלא אישי ציבור שהיו מקובלים כאמינים ונטולי פניות ושייצגו סקטורים שונים בציבור. לאחר קום המדינה המשיכו בתי הדין המקומיים לפעול, אך מעמדם ירד בהדרגה. בזמן המנדט היו בתי הדין אחד מאפיקי ההתקדמות של משפטים, והשירות בהם היה מושך למדי, אולם לאחר הקמת המדינה היו חלופות משפטיות מושכות הרבה יותר ומשרת השיפוט בבתי הדין איבדה מערכה. לכן נציגי הציבור זלזלו לעיתים קרובות בתפקידם, עד כדי כך שהחוק המעודכן אפשר לקנוס את נציגי הציבור שלא מילאו את חובתם ולא הגיעו לישיבות בית הדין. את ירידת מעמדם של בתי הדין בתקופה זו ניתן להסביר בשני תהליכים מרכזיים שעברו על היישוב והמערכת המשפטית. עם קום המדינה נפתחו אפשרויות לתפקידים משפטיים רבים בפני הצמרת המשפטית היישובית, ובתי הדין לספרות, שבשנות המנדט היו אחד מביטויי האוטונומיה המשפטית של היישוב, כבר לא היו חשובים כמו בתי משפט השלום, המחוזי ובוודאי בית המשפט העליון. תהליך שני היה המיסוד הפורמלי של המאבק בספרות, שהפך את בתי הדין לזרוע בירוקרטית נוספת של המדינה במאבק זה, בניגוד למעמדם של בתי הדין בתקופת המנדט, אז שימשו ככלי שלטוני של היישוב היהודי בדרכו לעצמאות, ויוקרתם הייתה בהתאם.

בתקופת המנדט פעלו בתי הדין לספרות במקביל לבתי משפט השלום וקיבלו את סמכויותיהם, אך זכות הערעור בוטלה כדי להעצים את מעמדם של בתי הדין המקומיים. בעקבות ביקורת מצד משפטים ולחץ מצד הנאשמים תוקן החוק בסוף 1942 והוקמה ערכאת ערעור. בתקופת מלחמת העצמאות המשיכו בתי הדין לפעול עם סמכויות דומות, אך זכות הערעור בוטלה שוב ובתי הדין הללו שפטו עבירות ספרות באופן בלעדי. לאחר הקמת המדינה קבע נשיא בית המשפט העליון כי חוקי המנדט תקפים וכל חוקי החירום שנחקקו במהלך מלחמת העולם השנייה, לרבות סמכויות בתי הדין, נותרו תקפים גם עם הקמת מדינת ישראל, וזכות הערעור הוחזרה.

6. מאפייני החברה הישראלית כפי שהיא משתקפת מניתוח בתי הדין לספרות

עיון במערכת בתי הדין למניעת ספרות מלמד לא מעט על החברה הישראלית שבה צמחה. זו הייתה חברה שוביניסטית למדי כשלגברים ולנשים היו תפקידים מובחנים: הנשים דאגו להאכיל את הילדים ויתר בני הבית בארוחות מזינות המכילות את כל אבות המזון. לשם כך הן קנו את המצרכים, ובמקרה של מחסור פנו בלית ברירה לשוק השחור ונאלצו לפעול באופן שנתפס כלא מוסרי. לעומתן, תפקיד הגברים היה לעבוד כדי להרוויח שכר ולפרנס את המשפחה, ולרוב הם לא נדרשו לקנות בשוק השחור, אולם מרבית הסוחרים בשוק השחור היו גברים. ההבחנות השוביניסטיות בין תפקידי הגברים והנשים התקיימו גם במערכת המשפט, ובולטת במיוחד במערכת בתי הדין לספרות. הנשים היו אלו שעמדו בחזית המאבק בשוק השחור, הן הכירו את הפרקטיקות שלו ואת נזקיו המוסריים, אולם למרות זאת רוב תפקידי השיפוט שנפתחו לנציגי הציבור ניתנו לגברים. פעולת השיפוט – ההכרעה בין טוב לרע, הכוח הגלום ביכולת להעניש, והמעמד החברתי שניתן לשופטים – כל אלו נשמרו לגברים

באופן כמעט בלעדי. על אף בקשות מפורשות של משפטניות וארגוני נשים, הדרתן כשופטות בבתי הדין הייתה כמעט מלאה.

בתי הדין העירוניים נועדו להשפיע על דעת הקהל, ולהשתמש בה כמנוף ללחץ חברתי המשנה את דרכי התנהגות האזרחים. הלחץ החברתי והכושה היו הגורם האפקטיבי ביותר בפעולת בתי דין אלו. לשם כך נדרשה מידה רבה של סולידריות, או באופן מדויק יותר – מידת אכפתיות מהזולת והתחשבות בדעתו, שכן במידה שהנורמה הרווחת גורסת התעלמות מהזולת אין לדעת הציבור ולפומביות הדיון והענישה של בתי הדין הללו כל השפעה. אולם במידה שלדעתה של החברה יש חשיבות, עצם חשיפתם של אנשים כספסרים והצגתם כנצלנים שפלים בעיני סביבתם הופכת לענישה המרתיעה ביותר. לשם כך כאמור צריך להרגיש סולידריות ומחויבות לקבוצה. אולם הסולידריות החברתית בחברה היישובית בתקופות שנבחנו, שהודגשה ברמה הרטרית, הייתה מוגבלת ואף נמצאו ביטויים רבים של חוסר סולידריות.¹⁵⁴ עצם קיומו של שוק שחור בהיקפים גדולים מעיד על נכונותו של הפרט לדאוג לעצמו, מבלי להתחשב באינטרס הקיבוצי.

החברה הישראלית הייתה חברה בשלבים ראשוניים של גיבוש, של קביעת נורמות משותפות ושפה אחת, ועדיין נשמרו בה ההבדלים שמקורם בקהילות המוצא בנוסף לניגודים פוליטיים ואידאולוגיים. במצב כזה אין לצפות לסולידריות מוחלטת, אלא רק לסולידריות פורמלית. סולידריות ש"על פני השטח" המתקיימת מתוקף צו של הרשויות והמוסדות הלאומיים, או פסיקת בתי הדין לספסרות.

קיומה של מערכת משפט נפרדת לטיפול בבעיה חברתית מסוימת ממחיש את מרכזיותה של הבעיה, ואומנם תופעת השוק השחור הייתה משמעותית עד כדי כך שראשי השלטון הבריטי הקימו מערכת משפטית העוסקת בעניין זה בלבד. נשאלת השאלה מדוע המשכו בתי הדין לפעול זמן רב כל כך וללא שינוי מהותי למרות העובדה כי הייתה זו מערכת יוצאת דופן במערכת המשפט הישראלית, הן בגלל הרכבם המיוחד של השופטים, והן לאור העובדה כי היו אלו בתי דין ייחודיים לנושא אחד. נראה כי שני גורמים עמדו בבסיס התופעה הזאת. הראשון היה תפיסת שלטון המנדט כמודל ראוי למערכות שלטון ומשפט, ומכאן גם המשכיות קיומם של בתי הדין. הגורם השני היה תפיסת השלטונות הישראלים על אודות האיום הנשקף לחברה הישראלית מצד השוק השחור והצורך להיאבק בתופעה שנמשכה עד סוף שנות החמישים. עם זאת, לאור התנגדות ראשי מערכת המשפט בישראל היה זה הניסיון האחרון בהיסטוריה המשפטית של ישראל שבו כיהנו נציגי ציבור כשופטים במשפט הפלילי, ולהרכב המיוחד של בתי הדין לספסרות לא היה המשך.

154 לדוגמאות מאלפות לחוסר סולידריות ולפערים חברתיים שהתגלו במאבק הרשויות בשוק השחור בעיצומה של מלחמת העצמאות, אשר לא פורטו במאמר זה, ראו למשל נמרוד הגלעדי "השוק השחור ופגעיו בימים של מלחמה" כלכלה במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות 240-273 (מרדכי בר און, יצחק גרינברג ומאיר חזן עורכים 2017).

